

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

С. В. Іванова, Д. В. Кіосак

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти спеціальності 032 "Історія та археологія"

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 903.14"637"

Автори:

С. В. Іванова – доктор історичних наук, старший науковий співробітник;
Д. В. Кіосак – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України. ОНУ імені І. І. Мечникова.

Рецензенти :

О. М. Дзиговський – доктор історичних наук, професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;

О. О. Грицюта – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Рекомендовано вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 6 від 24 червня 2020 р.

Іванова С. В.

Соціальний устрій давніх суспільств : метод. рекомендації з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спец. 032 "Історія та археологія" / С. В. Іванова, Д. В. Кіосак. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021 – 46 с.

Методичні рекомендації спрямовані на вивчення молодими фахівцями особливостей реконструкції суспільного устрою за археологічними джерелами. Основну увагу приділено методології подібних реконструкцій, зокрема, моделюванню на підставі етноархеологічних аналогій. Запропоновано перспективні методи засвоєння навчального матеріалу, формування у здобувачів вищої освіти стійкої установки до наукового пошуку та здобуття систем компетентностей, необхідних для його становлення як спеціаліста з археології та давньої історії рідного краю.

УДК 903.14"637"

© Іванова С. В., Кіосак Д. В., 2021
© Одеський національний університет І. І. Мечникова, 2021

ВСТУП

Курс "Соціальний устрій давніх суспільств" належить до категорії дисциплін за вибором для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 032 "Історія та археологія" (галузь знання 03 "Гуманітарні науки"). Курс викладається в першому семестрі другого року навчання та передбачає 3 кредити ECTS (90 академічних годин), розчленованих на три змістових модулі (які відповідають одному заліковому модулю). Форма підсумкового контролю – залік.

Давня історія стосується тих далеких часів, коли ще не було винайдено писемності. Тому їй притаманні свої особливості джерел, способи їх здобування та аналізу, а також методи відтворення та осмислення минулого. Специфіка історичного дослідження полягає в тому, що чим далі вглиб історії людства спрямовано пізнання, тим більша хронологічна протяжність її періодів, але, навпаки, менша загальна сума наших знань щодо кожного з цих періодів. Відтак, найменше ми знаємо про початковий період історії людства. Окрім того, жодне джерело не дає нам прямого свідчення про такі важливі аспекти життя найдавніших суспільств, як соціальна структура та відносини між людьми, сприйняття ними світу та самих себе

Своєрідність первісної історії визначається особливостями її пізнання та реконструкції. Єдиним джерелом тут виступають матеріальні залишки життєдіяльності людей, вивченням яких займається археологія. Значущість археологічних джерел полягає в їхній синхронності історичному процесові – кожна пам'ятка є ровесником якихось подій, а недоліки – в неповноті інформації та складності її розкодування. Інформаційний потенціал археологічних джерел зростає в системі загальних знань про закономірності розвитку первісних суспільств, які вивчає етнографія, та завдяки залученню інших наук гуманітарного та природного циклів. Це дає змогу сьогодні відтворити основні віхи в соціальній історії давніх суспільств на території України.

Об'єктом курсу є давні (перед- та прото-історичні як і ранньоісторичні) суспільства. **Предмет курсу** полягає у вивченні сучасних можливостей реконструкції їх суспільного ладу, включаючи ієрархічні та гетерархічні структури, соціальні інститути та ситуативні стосунки.

Мета полягає у вивченні студентами суспільного ладу у різні археологічні епохи та розгляді змін, які відбувалися у соціальних структурах давнього населення України.

Завдання курсу полягають у відтворенні специфіки та своєрідності розвитку соціальних структур та соціальних відносин населення України за даними археології. Поставленій меті підпорядковані задачі: 1. Розгляд соціальних структур різного рівня (статевовікової, потестарної, функціональної, етносоціальної); 2. Розгляд певних соціальних груп як головних структуротворчих елементів давнього суспільства (з урахуванням рівня трудових витрат на виконання поховання); 3. Розгляд особливостей та

характеру політогенезу у середовищі носіїв конкретних археологічних культур України.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних **компетентностей**:

- креативність, здатність до системного мислення;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- вміння використовувати спеціальний інструментарій, необхідний для вивчення, аналізу та інтерпретації документів та інших джерел з історії окремих періодів та регіонів;

- здатність до побудови тлумачно-інтерпретативних схем історичного нарративу з використанням існуючих та власних теоретичних моделей в історичному та археологічному дослідженні, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань;

- оперувати загальними знаннями відносно методології, інструментарію та питань широких діахронічних, тематичних та просторових перспектив світової історії від стародавніх цивілізацій до сучасності;

- здатність орієнтуватися в головних поняттях та термінах історичної науки та критично оцінювати їх; опанувати методи роботи з історичними джерелами;

- орієнтуватися в основних наукових підходах щодо студіювання професійних субкультур, а також в теорії та практиці дослідницьких стратегій.

Очікувані результати навчання. У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- основні види джерел та загальну історіографію з навчальної дисципліни;
- хронологію та періодизацію первісної історії;
- основні етапи процесу формування людини, людського суспільства та державотворення;
- чинники формування соціально-економічної та політичної системи;
- особливі та загальні риси розвитку цивілізацій;
- термінологічний апарат дисципліни;

вміти:

- правильно оцінювати соціально-економічні, ідеологічні, теоретичні та методологічні питання дописемної історії;

- правильно розуміти і оцінювати закономірності та особливості розвитку соціумів в первісній історії;

- аналізувати та узагальнювати зміст історичних джерел даної епохи;

- працювати з науковою літературою;

- застосовувати набуті знання, навички та вміння в самостійній практичній, науковій роботі;

- аргументувати власну думку з дискусійних питань;

- виділяти причини та наслідки подій зазначеної епохи;

- давати оцінку історичним подіям, постатям, явищам;

- володіти історичною термінологією; встановлювати синхронність подій.

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

Змістовий модуль 1. Теоретичний рівень соціоархеологічного напрямку

Тема 1. Соціальний устрій суспільства: соціальна структура, соціальна система, соціальна стратифікація

Предмет та завдання курсу. Межі пізнання археології.

Поняття соціальної структури суспільства. Соціальна система. Особливості соціальних спільнот. Соціальний статус та соціальна роль. Соціальні групи. Соціальні зв'язки. Соціальна взаємодія. Соціальний склад. Теорія соціальної стратифікації. «Функціоналістський» (Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур) та «конфліктний» підходи (М. Вебер, П. Сорокін) в теорії соціальної стратифікації. Проблеми соціальної мобільності. Соціальні інститути.

Поняття соціальної структури суспільства. Соціальна структура означає об'єктивний розподіл суспільства на окремі шари, групи, різні по їхньому соціальному стану, по їхньому відношенню до способу виробництва. Це – стійкий зв'язок елементів у соціальній системі. Кожний з цих елементів, у свою чергу, є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками. Соціальна структура відбиває особливості соціальних відносин: класів, соціальних, професійних, культурних, національно-етнічних, демографічних груп. Найбільш загальною і складною соціальною системою є суспільство, а її елементами – люди, соціальна діяльність яких обумовлюється визначеним соціальним статусом, що вони займають, соціальними функціями (ролями), що вони виконують, соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даній системі, а також індивідуальними якостями.

Соціальний статус та роль. Кожна людина займає одночасно декілька позицій в суспільстві. Наприклад, чоловік може бути чоловіком, батьком, мисливцем, вождем тощо. Соціальна позиція, яка пов'язана із певними правами і обов'язками, називається *статусом*. Американський соціолог Н. Смерзер виділяє статуси приписані і досягнуті. Приписані статуси – це такі статуси, які інколи вже визначені від народження. Наприклад, расова приналежність, стать, етнічне походження, місце народження, прізвище родини. Досягнутий (набутий) статус визначається тим, що людина здійснила у своєму житті. Статус композитора досягається внаслідок створення нових музичних творів, статус чоловіка – після шлюбу. *Соціальною роллю* можна називати ту очікувану поведінку, яка обумовлена статусом певної людини. Кожний статус включає ряд ролей. Наприклад, людина, яка має статус воїна по-різному веде себе із ворогами, іншими воїнами, з представниками правлячої верхівки чи зі своєю жінкою. Сукупність ролей, що відповідають даному статусу, називається *рольовим набором*. В суспільстві існує величезна кількість формальних ролей; кожна людина може грати різні ролі.

Ключовим у розумінні соціальної структури суспільства є поняття соціальної спільноти та соціальної групи.

Особливості соціальних спільнот. Характерною рисою соціальної спільності є те, що соціальні системи складаються саме на її базі. Соціальна спільність являє собою сукупність людей, що характеризують умови їхньої життєдіяльності (економічний, соціально-статусний, рівень професійної підготовки, інтереси і потреби і т. д.), загальні для даної групи взаємодіючих індивідів; приналежність до історично сформованих територіальних утворень, приналежність досліджуваної групи взаємодіючих індивідів до тих чи інших соціальних інститутів.

Соціальні групи – це відносно сталі спільності людей, що склалися історично і відрізняються роллю і місцем у системі соціальних зв'язків суспільства. Соціальні групи формуються в силу певних об'єктивних обставин, а належність до певної групи пов'язана зі становищем людей у системі *соціальних зв'язків*, виконанням певних *соціальних ролей*.

Під *соціальним зв'язком* звичайно розуміють набір факторів, що обумовлюють спільну діяльність людей у конкретних спільнотах, у визначений час, для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються на тривалій період часу, незалежно від персональних якостей окремих особистостей. Це зв'язки індивідів один з одним, а також їхні зв'язки з явищами і процесами навколишнього світу, що складаються в ході їхньої практичної діяльності. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті і характері дій людей, що складають дану соціальну спільність. У соціальних дослідженнях виділяються різні типи зв'язків: зв'язки функціонування, розвитку, чи генетичні, причинні зв'язки, структурні зв'язки і т. д. *Соціальна взаємодія*. Вихідним моментом для формування соціального зв'язку може бути взаємодія індивідів чи груп, що утворюють соціальну спільність для задоволення тих чи інших потреб. Взаємодія трактується як будь-яке поведження індивіда (чи групи), що має значення для інших індивідів і груп соціальної чи спільності суспільства в цілому. Причому взаємодія виражає характер і зміст відносин між людьми і соціальними групами, що, будучи постійними носіями якісно різних видів діяльності, розрізняються по соціальних позиціях (статусам) і ролям. Соціальна взаємодія являє собою взаємний вплив різних сфер, явищ і процесів громадського життя, що здійснюється за допомогою соціальної діяльності. Воно має місце як між відособленими об'єктами (зовнішня взаємодія), так і усередині окремого об'єкта, між його елементами (внутрішня взаємодія). Механізм соціальної взаємодії включає: а) індивідів, що роблять ті чи інші дії; зміни в соціальній спільності (чи суспільстві в цілому), викликувані цими діями б); вплив цих змін на інших індивідів, що складають соціальну спільність, в) зворотну реакцію індивідів. Взаємодія звичайно приводить до становлення нових *соціальних відносин*. Останні можна представити як відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

У соціології поняття «соціальна структура» і «соціальна система» тісно зв'язані між собою. *Соціальна система* – це сукупність соціальних явищ і процесів, що знаходяться у відносинах і зв'язках між собою й утворюючих деякий цілісний соціальний об'єкт. Окремі явища і процеси виступають як елементи

системи. Поняття «соціальна структура» є частиною поняття «соціальної системи» і поєднує два компоненти – соціальний склад і соціальні зв'язки. *Соціальний склад* – це набір елементів, що складають дану структуру. Другим компонентом виступає набір *зв'язків* цих елементів. Таким чином, поняття соціальної структури містить у собі, з одного боку, соціальний склад, чи сукупність різних типів соціальних спільнот як системотворчих соціальних елементів суспільства, а з іншого боку – соціальні зв'язки складових елементів, що розрізняються по широті поширення їхньої дії, по їхньому значенню в характеристиці соціальної структури суспільства на визначеному ступені розвитку.

Соціальна система може бути представлена в *трьох аспектах*. Перший аспект – як безліч індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив і т. д.); другий – як ієрархія соціальних позицій (статусів), що займають особистості, включені в діяльність даної системи, і соціальних функцій (ролей), що вони виконують на основі даних соціальних позицій; третій – як сукупність норм і цінностей, що визначають характер і зміст поведінки елементів даної системи. Перший аспект зв'язаний з поняттям соціальної спільності, другий – з поняттям соціальної організації і третій – з поняттям культури. Соціальна система, таким чином, виступає як органічна єдність трьох сторін – соціальної спільності, соціальної організації і культури.

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що різняться своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання: як відрізнити ці групи одну від одної?

Інструментом у досягненні цього є *теорія соціальної стратифікації*, її було створено на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. Мертоном, К. Девісом, У. Муром та іншими. В перекладі з латинської *strata* – це верства, пласт, прошарок Соціальна стратифікація вказує на розшарування суспільства на різні соціальні верстви, групи, спільноти, які різняться за своїм становищем у системі соціальних зв'язків, тобто завжди існує соціальна нерівність. Вона відображає соціальну неоднорідність суспільства, різне соціальне становище його членів.

На думку соціологів, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення впорядкованої сукупності соціальних верств, що відрізняються одна від одної певними важливими для даного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром прибутку, обсягом влади, престижем, національними чи іншими рисами. При цьому соціальне стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Цей підхід сповідує такі основні принципи:

- а) обов'язковість вивчення всіх без винятку соціальних верств суспільства;
- б) необхідність застосування при порівнянні їх одних і тих самих критеріїв;
- в) достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

В соціології існує декілька підходів щодо пояснення *причин* соціальної нерівності, а значить і соціальної стратифікації. Так, в основі *функціоналістських теорій* (Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур) лежить ідея про те, що деякі види діяльності суспільство вважає більш важливими в порівнянні з іншими. Функціоналісти вважають, що стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства, що вона природна, необхідна, неминуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей. Згідно з *марксистською школою* соціології, в основі нерівності лежать відносини власності та характер, ступінь і формула володіння нею. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія людства – це історія боротьби класів, тому розвивається конфлікт, який з часом завершиться ліквідацією експлуатації. Марксистську школу вважають представником *конфліктного підходу* до аналізу соціальної стратифікації. Конфліктний підхід бачимо у М. Вебера, який виділяє, крім економічного, і такі критерії, як соціальний престиж (успадкований чи набутий статус) і приналежність до певних політичних кругів чи партій. Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у П. Сорокіна, який вважав, що неможливо дати єдину сукупність критеріїв приналежності до якої-небудь страти і бачив у суспільстві три групи диференційованих ознак: першу утворюють такі характеристики, якими люди володіють від народження (етнічна приналежність, статеві особливості, родинні зв'язки і т. д.); друга включає ознаки, пов'язані з набутим соціальним статусом і виконанням відповідної ролі (різні види професійно–трудова діяльність): третю групу утворюють елементи «володіння» (власність, матеріальні і духовні цінності, привілеї, підвищені права, можливість керувати людьми і т. д.).

І хоч, як бачимо, існує різноманіття думок та підходів до проблеми соціальної стратифікації, все ж виділяємо загальну позицію. *Соціальна стратифікація – це природна і соціальна нерівність між людьми, яка проявляється в їх соціальному житті і має ієрархічний характер: вона підтримується і регулюється різними інституціональними механізмами, постійно відтворюється і модифікується, що є умовою впорядкованого існування будь-якого суспільства та джерелом його розвитку.*

Соціальна стратифікація означає і процес, який безперервно триває у суспільстві, і результат цього процесу. Вона є не лише методом виявлення верств даного суспільства, але й «портретом» цього суспільства. Простратифікувавши суспільство за тими чи іншими критеріями, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства, окрім *егалітарного*. Вона наявна в усіх державах, тому що ті чи інші верстви наявні в будь-якому суспільстві, у будь-якій країні. Вони були в минулому, є нині, залишаться в майбутньому. Соціальна стратифікація означає не просто *різне* становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи цілих країн, а саме *нерівне* їх становище.

Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації: *закрита, жорстка і відкрита* стратифікація. Прикладом закритої стратифікації є кастовий лад в Індії, деяких країнах Африки. Відкрита стратифікація не знає

формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу та цілої низки інших заборонень. При цьому дуже важливим є вирішення теорією соціальної стратифікації проблеми *соціальної мобільності*, зокрема, методів зміни особистістю, групою свого соціального становища. Існує одномірна та багатомірна стратифікація. Одномірна здійснюється шляхом виділення груп, спільноти людей за якою-небудь однією соціальною ознакою. Багатомірна стратифікація дозволяє виділити стійкі групи, спільноти, які мають цілий набір узагальнених ознак.

Соціальні інститути. Соціальні інститути виконують у суспільстві функції соціального керування і соціального контролю як одного з елементів керування. Соціальний контроль дає можливість суспільству і його системам забезпечити дотримання нормативних умов, порушення яких завдає шкоди соціальній системі. Основними об'єктами такого контролю є правові і моральні норми, звичаї, адміністративні рішення і т. п. Дія соціального контролю зводиться, з одного боку, до застосування санкцій у відношенні поведження, що порушує соціальні обмеження, з іншого боку – до схвалення бажаного поведження. Поведження індивідів обумовлене їхніми потребами. Ці потреби можуть бути задоволені різними способами, і вибір засобів для їхнього задоволення залежить від системи цінностей, прийнятою даною соціальною групою чи спільністю, суспільством у цілому.

Література до теми 1. Соціальний устрій суспільства: соціальна структура, соціальна система, соціальна стратифікація.

1. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій – К. : Генеза, 1993.

2. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990.

3. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура. // Социологические исследования. 1992. № 9.

4. Спелзер Н. Соціологія. – М., 1994.

5. Социология: Наука об обществе. – Харьков, 1997.

6. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. – М., 1992.

7. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Конспект. – Львів, 1996.

Тема 2. Археологічні та етнографічні джерела як підґрунтя соціологічних реконструкцій.

Археологія та етнографія в системі наук про суспільство. Археологічні джерела. Прямі та побічні етнографічні джерела. Способи інтерпретації археологічних джерел. Використання етнографічних джерел для інтерпретації археологічних матеріалів.

Періодизація на підставі стратиграфії археологічних комплексів, типологічного аналізу предметів матеріальної культури. Періодизація як умовна система і як відображення певних змін у матеріальній культурі давнього населення.

Поява та розвиток археологічної науки спричинені саме тим, що для найбільшого за обсягом періоду історії єдиною вірогідною інформацією про події минулого виступають матеріальні залишки життєдіяльності людей. Їх

дослідженням і займається археологія. Не володіючи провідними поняттями археології та специфікою її способу пізнання, важко орієнтуватись і в давній історії. На користь статусу археології як окремої науки свідчать специфіка джерел, своя періодизація історичного процесу та методи дослідження.

Коло джерел, якими оперує археологія, охоплює всі матеріальні залишки виробничої, побутової та духовної діяльності – поселення і могильники, знаряддя праці, побутові та культові речі, зброю – все, що було створено людиною та оточувало її в повсякденному житті та почасти й по смерті. Отож межі пізнання археології ширші, ніж дописемна історія, – з погляду як охоплення історії в часі, так і відображення в археологічних джерелах різних сторін життя. Цивілізації Месопотамії, долини Інду, Критська, Мікенська та інші стали відомими завдяки археологам. Археологічні джерела відіграють суттєву роль і при вивченні пізніших суспільств. Саме всеосяжність археологічних джерел створює фонд для дослідження найрізноманітніших проблем давньої історії: господарства та побуту людей, їхніх естетичних смаків, світогляду, соціальної організації тощо. Але археологічні джерела відбивають не всі сторони життя, оскільки, по-перше, не всі дії та вчинки людей матеріалізуються. По-друге, багато речей, особливо органічного походження, загинуло або фіксується частково. По-третє, у формуванні комплексу матеріальних залишків відіграє роль специфіка переходу живої культури у викопну – археологічну. Якщо археологічний комплекс поселення формується хоча б якоюсь мірою стихійно, то комплекс поховання чи скарбу — з певною метою, яку треба розгадати.

Важко уявити, якою б бачилася історія, якби не існувало етнографії – науки, що вивчає традиції та побут народів світу. Це складна багатогалузева наука, в системі якої значне місце посідає етнографія первісних народів, що існують у наш час. *Етнографічні джерела* можна поділити на прямі: це – сучасні первісні народи; а також побічні – пережитки якихось первісних явищ у сучасних розвинених суспільствах. Перші кількісно обмежені, але мають ту перевагу над археологічними, що вони є живими свідками історії. Етнографи в реальності можуть спостерігати явища, які археологові необхідно реконструювати – організацію життя первісних колективів в усьому багатстві його проявів та взаємозв'язків різних його сторін: виробництво, обмін, споживання, побут, стосунки між людьми, мотивацію вчинків, ритуали, тобто все те, що стосується соціальних відносин та суспільного життя в широкому розумінні. Саме безпосереднє спостереження, тимчасове занурення в первісні колективи дають змогу здобути повноцінну та різноманітну інформацію, помітити взаємозв'язок явищ, взаємодію різних аспектів життя.

Матеріальні залишки – це не зліпок реального життя; археологічна інформація потребує критичного аналізу й осмислення. Та все ж, це – єдина вірогідна інформація про минуле. Головна їх цінність полягає у синхронності історичному процесові: кожна пам'ятка, кожна річ залишені людьми в певний час. Історична інформація криється в них у закодованому вигляді. Отож головна мета соціологічного напрямку археології полягає в розкодуванні

інформації, закладеної у матеріальних залишках, та переведенні її в історичну. Цей процес розпочався з найзагальнішого впорядкування археологічних джерел, і першим результатом цього було створення *археологічної періодизації*. Така періодизація ґрунтується на матеріальних критеріях та відбиває процес освоєння людиною навколишнього середовища. Вона є емпіричною, такою, що спирається на конкретні матеріальні залишки, і слугує, в першу чергу, впорядкуванню археологічних джерел по вертикалі, тобто у часі. Упорядкуванню археологічних джерел у просторі слугує поняття *археологічної культури*. Проте аналіз матеріальних джерел силами лише археології має певні межі, а переведення археологічної інформації в історичну (або соціологічну) – досить складна справа. Тому третьою складовою частиною археології, що відбиває її специфіку, є *структура археологічного пізнання*.

Література до теми 2. Археологічні та етнографічні джерела як підтримка соціологічних реконструкцій

1. Брей У., Трапш Д. Археологический словарь. – М., 1990.
2. Клейн Л. С. Археологические источники. – Л., 1978.
3. Кислый А. Е. Палеодемография и возможности моделирования структуры древнего населения // РА. – 1995. – № 2. – С. 112–122.
4. Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. – М., 1979.

Тема 3. Структура археологічного пізнання

Реконструкції в археології. Функції теоретичної археології. Систематизація фактів і спостережень. Логіко-семантичний аналіз. Формалізовано-статистичні методи в археології. Основні напрямки джерелознавчого аналізу (загальнотеоретичний; формально-логічний; конкретно-типологічний). Емпіричний та реконструктивний методи археологічного дослідження.

Структура археологічного пізнання має спільні риси зі структурою наукового пізнання загалом, але має й власні особливості. Оскільки археологія має справу з матеріальними залишками, то однією з специфічних процедур археологічного дослідження є розкопки. Їх здійснюють за правилами методики польових досліджень. У процесі розкопок пам'яток, їх фіксації, обробки джерел здійснюється й *реконструкція* певних об'єктів: *графічна* (жител, ям, могил, якихось предметів) або *реальна* (наприклад, відновлення горщика за його уламками, кладки житла за розвалом каміння). Але в даному випадку мова йде про реконструкцію археологічних джерел – матеріальних залишків. Реконструкція історії давніх суспільств в археології розпочинається з реконструкції способу життя. Зокрема, матеріали однієї пам'ятки чи їх сукупності дають змогу розпізнати та реконструювати функцію та призначення речей та об'єктів, а разом із цим – заняття й побут людей. Це здійснюється на рівні повсякденного досвіду, а також шляхом пошуку етнографічних аналогів. Останнє стосується головним чином речей, які давно вийшли з ужитку. Цей

ступінь реконструкцій В.Ф. Генінг запропонував іменувати *рівнем предметно-технологічних реконструкцій*. Вони тісно пов'язані з відтворенням повсякденних занять та побуту давніх общин: що та як виробляли, якими інструментами користувалися, які споживали продукти, в яких оселях жили. Це відтворення здійснюється шляхом прямої реконструкції: кістки свійських тварин свідчать про скотарство, довготривале поселення — про осілий спосіб життя. Як бачимо, цей рівень ґрунтується на знанні речей та їхніх функцій, а також на логіці здорового глузду. Він дає змогу якоюсь мірою вийти на реконструкцію таких складових суспільного виробництва, як його технології та продуктивні сили.

Послідовні етапи археологічного дослідження (а саме розкопки пам'яток, їх культурно-хронологічне упорядкування та предметно-технологічна реконструкція) складають *джерелознавчий (або емпіричний) рівень дослідження*. Головна його мета – отримання, впорядкування та культурно-хронологічна атрибуція пам'яток. Реконструкції цього рівня спрямовані на відтворення світу речей та стаціонарних об'єктів, які створила людина та які оточували її у повсякденному житті, супроводжували певні дії (виробництво, свята, дозвілля, похорони), тобто явища, які мають безпосередні кореляти серед матеріальних залишків. Джерелознавчий рівень в археології займає провідне місце. Це викликано, з одного боку, постійним накопиченням джерел та необхідністю їх культурно-хронологічної атрибуції, з іншого – постійним удосконаленням культурно-історичних схем. Цей рівень дуже складний та трудомісткий і потребує досконалого знання матеріальних залишків. Його значущість визначається тим, що саме цей рівень закладає ґрунт для подальших досліджень, а саме для реконструкції різноманітних сторін життєдіяльності давніх суспільств. А вона не обмежується констатацією якихось сфер діяльності (мисливство, землеробство тощо) чи висвітленням технології виготовлення знарядь праці або рис матеріальної культури. Все це дуже важливо, але не вичерпує суті історичного пізнання. В кожному колективі (а людина – істота колективна) існували певні стосунки між його членами, які склалися в процесі виробництва та розподілу продуктів, в організації соціальних аспектів життя; існували правила, що регулювали відносини в колективі та між колективами. Люди набували знань, якимось сприймали світ та пояснювали його. Реконструкція цих сфер – справа складна та вимагає знання не лише світу речей та матеріальних об'єктів, а й розуміння головних принципів соціальної організації та специфіки тодішнього способу мислення. Ці явища стосуються головним чином взаємин людей з природою та поміж собою, і їх прямо не відбито в археологічних матеріалах. Тому розшифрувати соціально-економічний зміст залишок, виходячи лише з археологічного знання про них, можна лише частково або взагалі неможливо.

Пошуки способів інтерпретації археологічних джерел за допомогою етнографічних матеріалів привели до створення *порівняльно-історичного (або історично-типологічного) методу*, суть якого зводиться до вимоги порівнювати стадійно однотипні суспільства, репрезентовані етнографічно та археологічно, і порівнювати не за окремими емпіричними ознаками, а на ґрунті моделей.

Оскільки функцією етнографії є витворення історії, одним із провідних завдань виступає побудова моделей суспільних структур для різних етапів історичного розвитку. Ними можуть скористатися археологи для реконструкцій. *Під етнографічною моделлю* треба розуміти узагальнену характеристику певного типу суспільства, отриману в результаті аналізу та впорядкування етнографічних джерел (тобто народів) за суттєвими ознаками, що відбивають їхній спосіб життя (виробництво та соціальну організацію). У процесі модулювання індивідуальні риси, які відбивають конкретну специфіку суспільства, відкидаються, завдяки чому на перший план виходять риси загальні, типові, що виражають глибинний зміст явищ та їх зв'язок. Збіг деяких показників археологічної та етнографічної моделей дає змогу реконструювати відсутні ланки археологічної моделі, яка в початковому вигляді завжди буде бідніша за етнографічну.

При цьому слід зазначити, що етнографічні моделі придатніші для реконструкції соціально-економічних відносин, оскільки вони найбільшою мірою детерміновані умовами існування, господарством і технічною осначеністю суспільства.

Література до теми 3. Структура археологічного пізнання

1. Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Киев, 1989.
2. Клейн Л. С. К оценке эмпиризма в современной археологии // Проблемы археологии и этнографии. – Л. : Изд-во Ленинградского Ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 13-22.
3. Черносвитов П. Ю. Проблемы исторических реконструкций как задача моделирования // Методы реконструкций в археологии. – Новосибирск : Наука, 1991. – С. 6-22.
4. Шер А. Я. Интуиция и логика в археологическом мышлении (к формализации типологического метода в археологии) // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – М. : Наука, 1970. – С. 8-24.

Тема 4. Теоретична археологія та реконструкція суспільного устрою

Інформаційність археологічних джерел. Теоретичний рівень в археології та концептуальні схеми. Емпірична модель дослідження соціальних закономірностей.

Кожна реконструкція завжди буде спиратися на конкретні археологічні джерела, адже саме вони відбивають розвиток первісних суспільств у часі й просторі. Якби моделі первісних суспільств не конструювали етнографи, вони використовують лише орієнтаційну функцію для археологів. Модель, яка по-справжньому діє, може створити лише археолог, виходячи з потреб та можливостей археологічного пізнання, тобто враховуючи *інформаційність археологічних джерел*. Володіючи археологічним матеріалом, археолог відчуває й ті етнографічні кореляції, які дають змогу повніше розуміти зміст матеріальних залишків. Цьому слугує *теоретична археологія*, яка оперує

абстрактними поняттями, що потребує фундаментальних знань і з загальної археології, і з етнографії. Загалом теоретичний рівень в археології спрямовано на реконструкцію соціально-економічного (в широкому розумінні) змісту давніх суспільств. Сюди входять проблеми різних сфер життя: реконструкції соціальних відносин та рівнів соціальної організації, етнічних процесів, систем вірування, реконструкції демографічного та виробничого потенціалів, зрештою – визначення місця суспільства на шаблі еволюції первісності. Тут мають значення не лише археологічні джерела та археологічні знання, а й чіткі уявлення про закономірності історичного розвитку загалом та окремих його сторін, зокрема, і способів їх відбиття у матеріальних залишках.

Тобто якщо на *джерелознавчому рівні* пізнання йде знизу – від джерела та його узагальнення до висновків, то *теоретичне пізнання*, ґрунтуючись на концептуальних схемах, здійснюється згори (від теорії) вниз (до джерела). Тому зміна концептуальних схем приводить до нового осмислення джерел. Розробляючи теоретичну концепцію (чи користуючись готовою), археолог орієнтує певним чином й археологічний матеріал: які залишки, що саме відбивають та про що свідчать. Таким чином створюється емпірична модель дослідження, що втілює головні ідеї про суть явища, предметний світ та його структуру. Саме виявлення в конкретному матеріалі фактів, притаманних предметному світові людей, допомагає реконструювати й соціальні явища. Дослідження такого рівня потребують використання масових джерел та статистичних методів їх аналізу. Ці вимоги впливають із самого характеру проблем такого рівня та характеру *соціальних закономірностей*, які можна виявити в масі фактів як певну тенденцію, а не як твердий закон.

Повнота реконструкцій залежить від вірогідності джерел, від обсягу знань кожної науки, що постачає певну інформацію (археологія, етнографія, антропологія тощо). Масштаби реконструкцій визначаються конкретним завданням дослідження: на рівні пізнання життя та соціального устрою конкретної общини (наприклад, за матеріалами поселення чи могильника або ж їх обох); на рівні закономірностей розвитку якогось явища (наприклад, закономірностей існування та розвитку скотарських суспільств); на рівні пізнання найзагальніших закономірностей суспільного розвитку (наприклад, виникнення відтворювального хазяйства та його наслідки). Кожному рівневі пізнання притаманні своя міра узагальненості, охоплення певного кола джерел.

Література до теми 4. Теоретична археологія та реконструкція суспільного устрою

1. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. – К., 1985.
2. Байбурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология. Сборник музея антропологии и этнографии. – М. – Л. : Наука, 1981. – Вып. XXXVII. – С. 215-226.
3. Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. – М., 1983.

4. Грач А. Д. Принципы и методика историко-археологической реконструкции форм социального строя // Социальная история народов Азии. – М. : Наука, 1975. – С. 158–183.

5. Добролюбский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 54–68.

6. Добролюбский А. О. К характеристике теоретических разработок в зарубежной дескриптивной археологии // Новые методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 61-73.

7. Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. – М., 1953.

8. Статистико-комбинаторные методы в археологии. М.-Л., 1970.

Тема 5. Становлення соціоархеологічного напрямку в археології

В.О. Городцов та Н.І Веселовський: перші кроки соціологічного напрямку. „Новий археологічний напрямок” радянської археології 20-40 рр. ХХ ст. (В. І. Равдоникас, В. В. Гольмстен, І. І. Артамонов, А. П. Круглов, Г. В. Подгаєцький). Методи реконструкції в англійській та американській „процесуальній археології” 60-70 рр ХХ в. (Л. Бинфорд, А. Флеминг, Дж. Тейнтер) „Теорія середнього рівня” та гносеологічний статус реконструкцій в археології. „Статусно-рольова теорія” (А. Сейкс, К. Ренфрю, Е. Стайкл).

Формалізація даних та статистико-комбінаторні методи (І. С. Каменецький, Б. І. Маршак, О. Я. Шер, Г. А. Федоров-Давидов). Українська школа соціархеології (В. Ф. Генінг, В. А. Борзунов; Е. П. Бунятян, А. О. Добролюбський, М. А. Ричков, О. Г. Колесніков, С. Ж. Пустовалов та ін). Російська школа соціархеології (В. М. Массон, В. А. Альокшин, Г. С. Лебедев, В. С. Ольховський та ін).

Наявні концепції суспільного та етнічного розвитку регіону Південно-Східної та Центральної Європи в епоху палеометалу. Напрямки реконструкції етнічних та суспільних трансформацій указанного періоду. Застосування премордіалістського підходу.

Розгляд загальних принципів соціологічного структурування, які розробляються різними дослідниками на підставі аналізу археологічних джерел, демонструє перспективність цього напрямку сучасної археології, тому що саме археологічні джерела є підґрунтям реконструкції соціального устрою давніх суспільств, їх соціальної структури, стратифікації, соціального статусу індивідів.

В українській та російській науці соціоархеологічний напрямок має багаторічну традицію й накопичено чималий досвід в аналізі археологічних матеріалів під цим кутом зору, розроблено прийоми соціологічної інтерпретації речових джерел, запропоновано методики соціального структурування на матеріалах різних археологічних культур. Перші спорадичні статті, що стосуються соціологічної інтерпретації археологічних пам'яток, з'явилися ще

на початку ХХ століття і пов'язані з іменами В. О. Городцова і Н. І. Веселовського, які звернули увагу на залежність окремих рис поховального ритуалу та інвентарю від входження померлого в ту або іншу соціальну групу, а надмогильну споруду співвіднесли із суспільним і майновим станом. Ці ідеї мали розвиток в працях радянських археологів 20-40-х років, прихильників так званого «нового археологічного напрямку». Новий етап в дослідженнях цього рівня можна пов'язати з початком 60-х років, коли з'являються конкретні роботи по соціологічній проблематиці. Збільшилась кількість досліджень, пов'язаних з формалізацією джерел і обробкою емпіричних даних, що привело до вдосконалення процедури дослідження, методів аналізу археологічних пам'яток та підвищення їх інформативності.

Дійсно революційними з'явилися ідеї так званої «процесуальної» і «постпроцесуальної» археології, що розвивалися американськими та англійськими археологами соціологічного напрямку у 60-ти роки ХХ століття. Провідні теми її орієнтовані (різною мірою) в руслі однієї з популярних на Заході базових концепцій – «статусно-ролевої теорії», розробленої стосовно аналізу і інтерпретації поховальної обрядовості Л. Бінфордом і А. Сейксом. «Статусно-ролева теорія» виходить з того, що характер соціальної взаємодії усередині суспільства визначається його організаційними принципами, які й надають людині кількість соціальних позицій та конкретних «ролей». Будь-який член суспільства може займати відразу декілька соціальних позицій залежно від його рангового або ж соціального стану. Кількість «акцій», що звершено в процесі поховання, прямо пов'язана із статусом та кількістю осіб певного рангу: чим він вищий, тим він більш рідкісний, тим більша кількість дій в ритуалі пов'язана з померлим.

Прихильники «статусно-ролевої теорії» (Л. Бінфорд, А. Сейкс, Е. Стайкл, К. Ренфрью, Дж. Тейнтер і ін.) широко використовують поняття «вертикальної» і «горизонтальної» стратифікації суспільства, які відбивають, на їх думку, реальне структурне розподілення соціокультурної спільності. При цьому А. Сейкс вважає, що кожен тип обряду відповідає певному «соціальному вигляду» («social persona») людини за життя. На думку Дж. Тейнтера, «соціальний вигляд» померлого вказує на його ранг і служить показником ступеня диференціації в конкретному суспільстві. Статус індивіда визначається розмірами і внутрішньою організацією суспільства. У «пірамідальній структурі соціальних рангів» це дозволяє співвіднести між собою різні соціальні рівні; при цьому об'єм зусиль суспільства на поховальний ритуал прямо пов'язаний із «вертикальною ранжіровкою». Серед дослідників мав місце і «нігілістичний» підхід до даної проблеми. Дж. Меллорі, наприклад, вважає, що невідповідності між культурними уявленнями в сучасності і старовині настільки великі, що археологи у принципі нічого не в змозі розуміти в доісторичних ритуалах. Присутні в них ірраціональні компоненти роблять дослідження практично недостовірним.

В. М. Массон, втілюючи ідеї Л. Бінфорда (Binford, 1971), вперше в східноєвропейській літературі спеціально і широко в теоретичному відношенні поставив питання про критерії і характер розшарування суспільства за даними

поховального обряду. На його думку, традиції ритуалів визначені ідеологічними уявленнями того або іншого суспільства, на які впливають два чинники – етнічні особливості і суспільні відносини. Відзначаючи важливість не тільки одноманітного підходу в інтерпретації похоронних пам'яток, але і однозначних критеріїв кількісних і якісних оцінок, В. М. Массон вважає, що саме трудові витрати на створення поховань є цілком конкретними показниками та провідною ознакою і основою інтерпретації в області суспільних відносин.

Таким чином, головним у соціоархеологічних дослідженнях (на тлі формалізовано-тіпологічних методів) став саме *аналіз рівня трудових витрат* на проведення поховального обряду, який використовується вже як підґрунтя для визначення соціального статусу індивіда. Дослідники дійшли висновку про його універсальність. Критерій трудових витрат враховується як в методичних розробках, так і при дослідженні соціальної структури різних археологічних культур. З кінцем 70-х років пов'язане становлення української школи соціоархеологічного напрямку, позитивний вплив на її розвиток зробили роботи В. Ф. Генінга і В. А. Борзунова, присвячені методиці статистичних характеристик і порівняльного аналізу поховального обряду. У Інституті археології було створено спеціальний відділ теорії та методики археологічних досліджень на чолі з В. Ф. Генінгом.

Другим центром, з яким пов'язаний розвиток методики соціологічних реконструкцій поховальної обрядовості у 70-80 роки був Санкт-Петербург. Дослідження петербурзьких археологів пов'язані, переважно, із зарубіжними пам'ятниками, тоді як на Україні розробляються питання соціальних реконструкцій на матеріалах місцевих археологічних культур.

Література до теми 5. Становлення соціоархеологічного напрямку в археології

1. Артамонов М. И. Совместные погребения со скорченными и окрашенными костяками // ПИДО. – 1934. – № 7 – 8. – С. 108–125.
2. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. – К., 1982..
3. Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). – К., 1990.
4. Гольмстен В. В. Погребение из Криволучья // ИГАИМК. – 1931. – № 6. – С. 7–12.
5. Городцов В. А. Результаты археологического исследования в Изюмском уезде Херсонской губернии в 1901 году // Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174-225.
6. Колесников М. М. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в английской и американской "новой археологии". – Автореф. дис. . . канд. ист. наук: 07. 00. 04. / ИА АН УССР. – К., 1989.
7. Круглов А. П., Подгаецкий Г. Е. Родовое общество степей Восточной Европы // ИГАИМК. – 1935. – Вып. 119.

8. Леонова Н. Б., Смирнов Ю. А. Погребение как объект формального анализа // КСИА. – 1977. – Вып. 148. – С. 16-23.

9. Равдоникас В. И. История первобытного общества. Л., 1939. Ч. 1.

10. Рычков Н. А. Статистический анализ погребального обряда ямной культуры // Теория и методы археологических исследований. – К., 1982 – С. 111–128.

Змістовий модуль 2. Реконструкція суспільного устрою за даними археології

Тема 6. Основні соціальні структури давніх суспільств та їх реконструкція (4 години)

Статеві-вікова структура. Рангова соціальна структура. Функціональна структура. Майнова соціальна структура. Професійна соціальна структура. Релігійно-конфесійна структура. Міфологічна структура.

Відображення соціальних структур в археологічних реаліях.

Провідні принципи організації та систематизація первісних суспільств. Саме етнографами було відкрито провідні принципи організації та функціонування первісних суспільств, серед яких головним та універсальним є принцип *зв'язків за спорідненістю*. Першою формою об'єднання людей у колективи був рід, члени якого усвідомлювали себе родичами.

Рід виступав організатором не лише шлюбних стосунків, а й усього життя: виробництва, побуту, виховання нових поколінь. Соціалізація індивідів, тобто їх виховання та залучення до життя роду, мала колективний характер та здійснювалася через статеві-вікові групи, які поєднували людей приблизно одного віку і однієї статі. Другим універсальним принципом організації первісних колективів є *статеві-віковий*. Третій універсальний принцип організації первісності – *наявність дуальнородових систем*, що пов'язують якнайменше дві родові групи. При цьому наявні первісні суспільства різняться між собою за способами господарювання (привласнювальне господарство та відтворювальне, провідні галузі господарства і другорядні), за організацією праці й споживання (співвідношення колективного та індивідуального), за рівнями соціальної консолідації (дуальнородові системи, фратрії, племена, союзи племен) тощо. Різноманітність одночасно існуючих первісних суспільств потребує їх упорядкування і з погляду їхньої зовнішньої видимої (емпіричної) сутності, і в плані їхньої внутрішньої будови – від простих до складних форм організації.

Важливою категорією емпіричного впорядкування первісних суспільств є *господарсько-культурний тип*. Він поєднує схожі за умовами проживання та системою господарювання суспільства, наслідком чого є схожість між ними й за культурою та соціальною організацією. Це відбито в назвах господарсько-культурних типів: мисливці тайги, землероби спекотного поясу, кочовики смуги тощо. Внутрішня сутність суспільств розкривається через аналіз їхньої організації.

Будь-якому соціуму притаманні різні соціальні структури. На підставі археологічних джерел можна встановити декілька з них: 1) статевікова, 2) сімейно-шлюбна, 3) рангова, 4) професійна, 5) майнова, 6) релігійно-конфесійна, 7) міфологічна. Слід враховувати що а) виникнення соціальних структур відбиває етапи соціогенезу, тому в різні періоди життя суспільства питома вага кожної структури різна; б) дані структури в рамках конкретного соціального організму, як правило, співіснували, тому слід припускати синхронне віддзеркалення в похоронній практиці декількох соціальних структур. При цьому дослідники вважають, що універсальний критерій для визначення соціального стану індивіда на підставі археологічних джерел навряд чи існує. Це пояснюється динамізмом зв'язку основних (майнового і рангового) статусів індивіда у просторі та часі. Для вирішення питань реконструкції соціальної структури дослідниками все частіше застосовується комплексний підхід: враховуються витрати праці на зведення поховальної споруди, відносне багатство інвентарю, особливі ритуальні дії, супроводжуючі поховання, деколи до цих показників додається і статевікова характеристика. Тенденція до розширення джерелознавчої бази для вивчення соціальних структур стародавніх суспільств зумовила використання антропологічних даних і палеодемографічних досліджень для моделювання структури стародавнього населення.

Література до теми 6. Основні соціальні структури давніх суспільств та їх реконструкція

1. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М., 1983.

2. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск, 1989. .

3. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. – М., 1988.

4. Кызласов И. Л. Мировоззренческая основа погребального обряда // РА. – 1993. – № 1. – С. 98–112.

5. Лебедев Г. С. Отражение социальной структуры в археологических материалах // Философия, история, современность. – Л, 1973. – С. 53–60.

6. Ольховский В. С. Погребальная обрядность и социологические реконструкции // РА. – 1995. – № 2. – С. 85-98.

7. Суспільний устрій епохи пізнього палеоліту на території України // Давня історія України. - Т. 1: Первісне суспільство / гол. ред. П. П. Толочко. - К. : Наукова думка, 1997. - 560 с. (С. 91 – 97).

Тема 7. Методика соціальної інтерпретації поховальних та побутових пам'яток

Критерій трудових витрат як показник соціального статусу небіжчика. Поховальний обряд та соціальний устрій давнього суспільства. Блок „житло – поселення” як підґрунтя для реконструкції соціальних структур та відносин „сім'я–община–плем'я”. Відображення професійної, міфологічної, релігійної структур у плануванні поселень та міст.

Характеристики економіки давніх суспільств із урахуванням навколишнього середовища.

Якщо класифікувати загальноприйняті пізнавальні прийоми у вивченні обрядовості, то воно проводиться завжди на двох рівнях – емпіричному (джерелознавчому) і теоретичному (інтерпретаційному). Значення досліджень першого рівня – в отриманні достовірних фактів. Різноманіття археологічних джерел і їх мінливість з'явилися важливою передумовою застосування формалізовано-статистичних методів в археології.

При вивченні поховальних пам'яток дослідники приділяють найбільшу увагу питанням етнічної атрибуції, хронології, культурних зв'язків, інколи – ідеологічних уявлень. Проте поховальний обряд є значно більш інформативним. Він являє собою не тільки утилітарну, але й символічну дію, елементи котрої відбивають соціальні відносини та ідеологічні уявлення.

Загальновизнаним є те, що у поховальному ритуалі саме трудові витрати, які виражені у характері поховального обряду та розмірах могильних споруд, позначають різний соціальний стан небіжчиків. Розгляд поховальних комплексів з урахуванням цих моментів може бути підставою для реконструкцій соціальних ролей та суспільної позиції індивідів і суспільних груп. Неоднозначність поховального ритуалу, належність його до семіотичного рівня не дозволяє трактувати його виключно як відбиток суми трудових витрат, які вкладені у поховання. Елементи поховального ритуалу у даному аспекті постають як знаки, а ритуал в цілому – як «текст» (у семіотичному розумінні). Конкретним знаком постає, таким чином, не сукупність трудових витрат, а окремі прояви та елементи ритуалу, які відбивають різні аспекти соціального стану небіжчика. Саме тому усі види трудових витрат не слід розглядати як механічну сукупність елементів. Структура такого «тексту» зазнає змін залежно від соціального стану індивіда. Суттєвим є те, що частина знаків відбиває статус, який успадковувався, а інші – статус, який досягається. Розгляд рівня трудових витрат не сукупно, а за окремими компонентами (наявність чи відсутність курганного насипу; параметри могильної ями тощо) дозволяє нам припускати, що кожен з них пов'язаний із різними рівнями соціального статусу.

Поховальний інвентар постає як індикатор соціальної позиції суспільних груп або соціальної ролі померлого у суспільстві. Неоднозначно вирішується питання щодо того, яким чином та на якому рівні прижиттєвий статус відбивається у ритуалі та інвентарі. У багатьох випадках ми можемо лише констатувати соціальну відокремленість осіб, позначених тією чи іншою ознакою. А проте, незалежно від семантики кожного конкретного знаку (категорії поховального інвентарю чи особливостей поховального ритуалу), його присутність у контексті обряду позначає певний стан небіжчика. Рівень же трудових витрат більшою мірою вказує на співвідносну позицію похованого у порівнянні з тими, хто його оточував. Для реконструкції соціальної структури давнього суспільства першим кроком є виявлення тих соціальних груп, які можуть поставати як структуротворчі, визначення їх позицій у системі

суспільних відносин. Ці групи виділяються при розгляді компактних серій поховань, об'єднаних певними типологічними ознаками. Категорії інвентарю та особливості ритуалу, які фіксуються одночасно у похованнях чоловіків, жінок та дітей, певно, відбивають деякі аспекти статусу, який успадковувався. При цьому висока питома вага поховань дітей та підлітків з ритуальним інвентарем може вказувати на особливу роль дитини у сакральному житті суспільства.

Побутові пам'ятки (поселення, городище, протоміста) відбивають такі категорії соціального устрою давніх суспільств як рід, плем'я, співплемінність. Їх планіграфія може допомогти і при реконструкції деяких аспектів соціального життя спільноти (наприклад, наявність окремих приміщень для чоловіків та жінок, храмів чи сакральних площадок, мегарону, цитаделі тощо). Але культурний шар тут формується стихійно; тому поховальні пам'ятки є більш інформативним джерелом для соціоархеології, чим побутові.

Література до теми 7. Методика соціальної інтерпретації поховальних та побутових пам'яток

1. Алекшин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. – Л., 1986.

2. Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребальных комплексов) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 153–169.

3. Балакин С. А. Социальная интерпретация погребальных памятников каменного века Европейской части СССР (критический анализ) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 26-45.

4. Ванчугов В. П. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социологической реконструкции) // Археология и этнология Восточной Европы. – Одесса, 1997. – С. 154–165.

5. Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К., 1988. – С. 27 - 40.

6. Иванова С. В. Социальный строй племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2001.

7. Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда // Древности Дона. – М., 1983. – С. 221-250.

8. Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социологических реконструкций в археологии. – К., 1993.

9. Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : Изд-во Запорожского ун-та, 1995. – Вып. V. – С. 21-35.

10. Хазанов А. М. Социальная история скифов. – М., 1975.

11. Циміданов В. В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України). – Автореф дис. . . канд. історичн. наук: 07. 00. 04. / ІА НАН України. – К., 1997.

12. Чередниченко Н. Н. О социально-экономическом развитии степных племен в эпоху раннего металла // Тези доповідей конференції "Проблеми історії та археології давнього населення УРСР". – К.,– С. 245-246.

Тема 8. Соціогенез та культурогенез в історичному аспекті

Провідні принципи організації первісних суспільств. Систематизація первісних суспільств. Розподіл суспільств за способами господарювання, за організацією праці, за рівнями соціальної консолідації. Господарсько-культурні типи та історико-етнографічні області.

Ускладнення соціальної структури з появою відтворювального господарства. Давні мисливці на території України. Культури давніх землеробів та скотарів. Тенденції розвитку і мінливість господарських систем населення Степу і Лісостепу. Феномен ранніх комплексних суспільств у давній історії. Вождівство як перехідна ланка від первісності до цивілізації. Передумови цивілізаційного процесу. Перші цивілізації.

Початки історії на території України сягають тих давніх часів, коли на Землі з'явилися архантропи, з яких сьогоднішня наука веде відлік еволюції людини. Архантропи подолали перший рубіж, що відділяє людей від тварин: вони почали працювати, їм притаманні ознаки свідомості та найперші кроки мовного вираження своїх думок. Заселення нашої території, як і Європи загалом, проходило в умовах похолодання та значного зледеніння території. Без використання якихось сховів, вогню та одягу важко уявити тодішнє життя. В Європу архантропи проникли десь за часів гюнцького похолодання (близько 1 млн років тому). Освоєння ними Східної Європи, виходячи з сучасних даних, сталося приблизно тоді ж або дещо пізніше – за раннього ашелю. Відтоді територія України входить у зону діяльності архантропів, потім палеоантропів, а ще пізніше – і найдавніших людей. Початковий період історії визначається цілковитим пануванням привласнюючих форм господарства: мисливства, збиральництва, згодом – рибальства. Привласнювальна економіка передбачає спільне користування природними ресурсами, зокрема, головним із них – землею, тобто територією. Колективне користування територією – основа, на якій зросли первісні відносини. Поки вони зберігалися, зберігалася й основа первісного колективізму, що виявлялася в існуванні первісних інститутів (рід, община, статовікові групи). Мала місце рівність усіх членів общини; таке суспільство іменують *егалітарним*.

Криза мисливського господарства, що настала наприкінці плейстоцену разом із зникненням великих стадних тварин, викликала пошук принципово нових методів добування їжі. Ці пошуки велися в декількох напрямках, у тому числі шляхом удосконалення мисливських знарядь, зокрема, широкого впровадження лука та стріл. Таким чином, за мезоліту намічається значна індивідуалізація праці. З технологічного огляду це було суттєвим зрушенням, але часи високопродуктивного колективного мисливства минули. Усі ці

чинники якоюсь мірою підривали підвалини колективізму. Індивідуалізація праці дещо порушила егалітарність колективів.

Нестабільна ситуація в мисливстві активізувала освоєння інших ресурсів – рослинних та водних (збиральництво й рибальство). Цю ситуацію американський археолог К. Фленнері визначив як «революцію широкого спектру». Саме це явище – широке освоєння різноманітних природних ресурсів – привело до набуття нового досвіду спілкування з природою, що зрештою зумовило виникнення принципово нової форми діяльності – відтворювальної, тобто землеробства та скотарства. Їх виникненню сприяли два чинники: соціальний досвід, накопичений за мезоліту (спеціалізоване збиральництво, перші кроки приручення тварин, осілість, що виникла на ґрунті рибальства) та екологічні умови (наявність рослин і тварин, що піддавались культивуванню та доместикації). **Неоліт** – це останній та найвищий період розвитку *привласнювальної економіки*, в якому відбувся кардинальний поворот в історії людства. Він викликав зміни в усіх сферах життя, побуті, формах власності, соціальній організації, світогляді. Ось чому англійський археолог Г. Чайлд позначив цю подію терміном «неолітична революція». Значення її полягає в тому, що вона створила матеріальні передумови формування нових соціальних відносин. На ґрунті відтворювального господарства постає можливість отримання надлишкового продукту, що призвело з часом до соціальної та майнової нерівності. Виникнення скотарства та землеробства дало поштовх до розвитку різноманітних виробництв; починає формуватися третя галузь відтворювальної діяльності – ремесло.

Територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків виникнення землеробства та скотарства. Тут відтворювальне господарство постало внаслідок його поширення з Передньої Азії, через Балканський півострів та Кавказ. У неоліті в межиріччі Дністра та Бугу починає впроваджуватися відтворювальне господарство; цей процес фіксується за матеріалами Бузько-Дністровської АК, носії якої знали землеробство та скотарство. Провідну роль у проникненні відтворювального господарства у степову смугу відіграли зв'язки з Кавказом. Це та природні умови визначили тут провідну роль скотарства. Маємо підставу розглядати цей регіон як другий вторинний осередок виникнення відтворювального господарства в межах України. Його репрезентовано матеріалами Сурсько-Дніпровської культури (припорогова частина Дніпра та Північне Приазов'я). В Закарпатті, на Поділлі та Волині з'являються окремі острівці відтворювального господарства внаслідок міграцій з Південно-західної та Центральної Європи (культури Старчево-Кереш-Криш, мальованої кераміки, лінійно-стрічкової кераміки). На півночі та в Криму панували традиційні привласнювальні форми діяльності. Таким чином, за неоліту на території України спостерігається складна етнокультурна ситуація, викликана, з одного боку, поширенням ідей та досвіду відтворювального господарства, з другого – появою мігрантів, із третього ж – наявністю населення, що продовжує вести діяльність, властиву епосі мезоліту. Поширення відтворювального господарства на нашій території здійснювалося

двома способами – в ході міграцій груп населення та шляхом запозичення ідей та досвіду окультурення рослин і тварин.

Утвердження *відтворювального господарства* на території України пов'язане з наступним історичним періодом – енеолітом. **Енеоліт** становить перехідну епоху від кам'яного віку до віку металів, епоху, коли з'явилися перші металеві речі з міді. Провідна роль ще, певно, належала кам'яним знаряддям праці, з якими мідь не могла конкурувати, оскільки її родовища є далеко не скрізь. Впровадження металеві індустрії спричинило переворот в усьому господарському житті.

Нові умови життя – осілість, обробіток землі, вирощування худоби – потребують чіткої організації праці в часі і просторі. Провідним суб'єктом власності виступає рід – група кривих родичів, що веде своє походження від одного пращура та складає постійне ядро общини. Належність до нього надавало людині право на працю на землях роду. Саме обробіток землі спричиняє формування нових відносин щодо неї – відносин володіння. Розвиток скотарства викликає появу сімейної власності на худобу. Наявність значної кількості матеріальних залишків поселень землеробів (насамперед трипільських), дає можливість реконструювати деякі аспекти соціальних відносин за добу енеоліту. Можна говорити про три рівні соціальної організації. Нижчою ланкою виступала мала (моногамна) сім'я; група споріднених сімей утворювала общину, родовий характер якої й визначався цією спорідненістю. В умовах невеликих общин ще не було потреби в постійних лідерах, а повсякденні справи вирішувались колективно. З часом на ґрунті осілості, нових форм власності, зміцнення сім'ї розквітає інститут роду, що перетворюється на генеалогічний. Такий род очолює старійшина – майбутній вождь. Життя вимагало управління більш високого рівня, ніж община; інтеграційні процеси вели до вищого рівня консолідації – племені та співплемінності, тобто спільноти, що складається з груп споріднених племен. Виникнення трипільських протоміст якраз пов'язано з формуванням співплемінностей.

Реконструкція способу життя степового населення за добу енеоліту-першої половини бронзової доби ускладнюється кількома обставинами. Скотарство не сприяло тривалій осілості, тому поселенням скотарів притаманні слабкі накопичення, крім того, їх досліджено надзвичайно мало. Головним археологічним джерелом тут виступають поховання, але їх інформаційний потенціал за відсутністю матеріалів поселень знижується. Розпорошеність поселень та поховань є частковою перепоною для об'єднання різних джерел в цілісний археологічний комплекс. Це створює труднощі на рівні систематизації археологічних джерел. Схема археологічних культур степової та південної лісостепової смуг, що панувала в науці більше 20 років, сьогодні переосмислюється і відтак не має сталого вигляду. Це, разом з неповною джерельною базою, є перешкодою і для осмислення соціально-економічних процесів.

Зональна специфіка відтворювального господарства знаходить вираження в існуванні двох форм діяльності: землеробсько-скотарської з осілим способом життя (лісостепова смуга) та скотарсько-землеробської з рухливо-осілим

способом життя (Степ). Поряд з тим у деяких районах мешкало населення, що вело традиційне привласнювальне господарство. У західному Лісостеповому регіоні України утвердження відтворювального господарства було пов'язане з активізацією міграційних процесів. В Північно-Західне Причорномор'я просуваються носії культури Гумельниці (поч. V тис. до н. е.). Одночасно Прутсько-Дністровське межиріччя замешкують носії Трипільської культури, витоки якої містяться у Трансільванії та Румунській Молдові. Пізніше (сер. V тис. до н. е.) на територію Поділля та Західної Волині проникають носії Лендельської культури, яка охоплювала значну частину Європи. З кінця V тис. до н. е. на теренах України з'являються носії Культури лійчастого посуду, а десь у сер. IV тис. до н. е. – носії Культури кулястих амфор. Основні ареали їх містяться в Центральній та Північній Європі. Серед кола землеробських культур саме Трипільська залишила найяскравіший слід у давній історії України. Протяжність культури в часі та просторі спричинила певну варіативність господарської діяльності та соціальної організації. Розгляд трипільських поселень та будівель дозволяє вважати, що важливою господарською та соціальною ланкою у трипільців була велика сім'я, що становила домогосподарство. Локальні особливості можуть виступати свідченням формування окремих племінних угруповань. Плем'я набуває потестарні функції – функції управління, що супроводжувалися виникненням постійних керівних органів. Далі соціальна організація трипільського суспільства ускладнюється: нижчими її ланками виступають великі й малі сім'ї, середніми – лініджи (родові підрозділи), вищими – племена та співплемінності. З початку IV тис. до н. е. у трипільському суспільстві наростають ознаки кризи; намічається ухил до активізації скотарства, а далі трипільські поселення припиняють своє існування. На цей час криза охопила не лише трипільське суспільство, але й широке коло ранньоземлеробських культур Європи та Азії.

Утвердження відтворювального господарства в Степу фіксує яскрава та своєрідна група поховань, відома за кілька назвами (новоданилівський тип, суворівська група). Останнім часом її запропоновано називати скелянською культурою. Вона синхронна середньому етапові Трипільля (друга пол. V тис. до н. е.). Улаштування могил, багатство інвентарю, наявність речей, що інтерпретується як інсигнії влади – все це відбиває появу осіб високого соціального рангу, що могло статися за умов престижної економіки на ґрунті утвердження відтворювального господарства. В східних та південних районах України місцевим населенням було вироблено модель господарювання, зорієнтовану значною мірою на екстенсивне скотарство з використанням великих просторів як пасовищ, що мало наслідком мобільний спосіб життя. Це стосується, перш за все, носіїв середньостогівської, постмаріупільської, нижньомихайлівської культур, хоч племена останньої й намагалися розвивати обидві галузі господарства. З кризою трипільської культури екстенсивне скотарство почало впроваджувати й населення лісостепової смуги. На початку бронзової доби у Степ пересуваються пізньотрипільські племена, адаптуючись до нових умов: це носії *усатовської* культури.

Криза, що розпочалася в колі землеробських культур, торкнулася і степових скотарів, зумовивши ще більший ухил у скотарство. Це відбиває формування на початку бронзової доби нової спільноти – ямної культури, що згодом обіймала всю степову та значну частину лісостепової смуги від Уралу до Дунаю. За своєю суттю вона продовжувала лінію комплексного господарства з провідною роллю скотарства, орієнтованого на тривалий випас худоби.

Наступний **бронзовий вік** виступає вже як вік скотарства. Причину цього вибачають, зокрема, і в зміні клімату. Діяльність скотарів наклала відбиток на всі сторони їхнього життя. Тут формувалася інша система цінностей, в якій провідне, престижне місце належало худобі, інша система світогляду, котру відбивають кургани, кам'яна скульптура, орнаментация посуду тощо. Оскільки худоба як головне багатство перебуває у власності окремих сімей, це досить рано створює умови для соціально-майнової диференціації, але її розвиток залежить від багатьох чинників.

Щоб уявити собі історичне тло, на якому розгорталися подальші події на території України, треба звернути увагу на ті зрушення, що сталися у V-I тис. до н. е. в інших куточках Старого Світу. А саме на цей час припадає виникнення найдавніших цивілізацій. Воно знаменувало третє суттєве зрушення в історії людства. Термін «цивілізація» не має єдиного визначення. Так позначають і культурну (духовну) своєрідність людських спільнот різного рівня. В іншому випадку цивілізацію протиставляють первісності. Цивілізація – це той стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація, різні форми експлуатації. Своєрідність кожної цивілізації визначається конкретними проявами указаних чинників, а також специфікою культури. Передумовою зародження цивілізації були закладені переходом до відтворювальної економіки.

З виникненням перших держав людство поділилося на два світи – цивілізацію та первісність. Це протиставлення відбиває новий етап взаємодії давніх суспільств. Звичайно, первісні суспільства, за рідкими винятками, не розвивались ізольовано. Але поява цивілізацій надала цій взаємодії нового змісту, оскільки ті чи інші суспільства перебували на принципово різних рівнях розвитку. Це й визначило переважаючий вплив цивілізацій на первісні суспільства. В різні періоди та за різних конкретно-історичних умов це мало певні наслідки для обох сторін, головним з яких є, безумовно, прискорення історичного процесу. Дослідники вводять поняття первісних апополітійних та синполітійних суспільств. Перші розвивалися за умов «чистої» первісності, другі – під більшим або меншим впливом цивілізацій. Цивілізації були принципово новим явищем, тому з цього часу нерівномірність історичного процесу, притаманна всьому поступові людства, проступає різкіше та відчутно зростає. Оскільки цивілізації репрезентують регіони прискореного розвитку, історики іменують їх центрами, а довколишні первісні суспільства – периферією. Хоча територія України становила дальню периферію, імпульси цивілізаційних процесів доходили й сюди – через Балкани й Кавказ. Зокрема, це стосується поширення металевих речей та технології їх виробництва. Разом з

тим населення розвивалося за рахунок внутрішніх потенцій, стимулюючий вплив цивілізацій був дуже відносним.

Безумовно, активізація скотарства була виходом із кризової ситуації та надала первісним суспільствам можливість вижити. Але в плані перспектив розвитку вона привела до деградації цих суспільств, їх застійності, архаїзації. Особливе це стосується населення лісостепової смуги, оскільки провідна роль скотарства у Степу зумовлювалася самою природою: на той час це був найкращий спосіб адаптації. У лісостеповій смузі землеробство та скотарство були більш-менш урівноваженими, у степовій провідна роль належала скотарству. У цей час в Європі та євразійських степах формуються нові спільноти культур, детерміновані подібними типами господарювання та способом життя.

Добу бронзи на нашій території можна визначити як час подолання кризи, яку зазнали ранньоземлеробські суспільства кінця енеоліту шляхом поступового поживлення землеробства. Тривалий шлях розвитку привів до утворення (хоча не повною мірою) господарсько-культурного типу, в якому провідна роль належала землеробству. Це стосується обох смуг – і лісостепової, і степової.

ЛІСОСТЕП. У правобережному Лісостепу мешкало населення культури кулястих амфор; її поява фіксує господарсько-культурний тип, в якому велике значення надавалося скотарству. На значній території лісостепової та лісової смуг Європи (від Рейну до Волги) складається велика спільність, відома під назвою *культур шнурової кераміки*, або *бойових сокир*. На нашій території культури цієї спільноти фіксуються у двох регіонах: *середньодніпровська* культура у Середній Наддніпрянщині, *Підкарпатська* та *Городська-Здовбицька* у Прикарпатті, Поділлі, Волині. Але все ж таки відхід від землеробства означав вибір екстенсивного шляху розвитку, а застійність суспільств була зумовлена їхньою віддаленістю від цивілізаційних центрів та одноманітністю оточення. Майже все європейське населення помірної смуги являло собою єдиний господарсько-культурний тип. За доби середньої та пізньої бронзи, з виходом металургійної справи у Центральній Європі та на Кавказі на рівень спеціалізованого високопродуктивного виробництва, відчутно активізується обмін з метою отримання металу.

Тисячолітній досить монотонний в соціально-економічному плані розвиток лісостепового населення починає набирати темпів десь із середини II тис. до н. е. (*Тшинецько-Комарівська спільність*). Зростають розміри поселень та могильників, поховальні пам'ятки вказують на подрібнення соціальної стратифікації. Значення землеробства помітно зростає на кінець доби бронзи. Цьому сприяли, по-перше, вміння відновлювати родючість землі, по друге – широке впровадження металевих знарядь праці. Постають власні осередки бронзолivarного виробництва. Перший перелом фіксується на Середній Наддністріянщині у племенах культури Ноуа, а трошки пізніше – у культурі Гава-Голігради, що володіли високою майстерністю обробки металу. Металургія бронзи набуває ваги і в Середній Наддніпрянщині (Белогрудівська культура), а разом з цим і землеробство.

Розвиток землеробства, що спричинив формування територіальних зв'язків, та господарська самостійність сімей, вимагали регулювання земельних та майнових відносин, вироблення правил землекористування і в общині, і поміж общинами. Якусь частину цих функцій було зосереджено в руках общинної верхівки. Але нема підстав говорити про відрив лідерів від основної маси виробників та набуття ними якихось великих привілеїв, хоч бронзові речі та прикраси з золота, бурштину, єгипетського скла у похованнях й символізували причетність померлих до високого соціального стану. Основне життя людей було зосереджено в общині. Кожна з них через спільну мову, звичаї, ритуали була пов'язана з оточуючими. Ріст населення протягом доби бронзи сприяв консолідації сімей, виникненню дочірніх ліній. Такі колективи проявляли солідарність у критичних ситуаціях, а за нормальних умов були автономними утворами. Внутрішній розвиток общин навряд чи вимагав тоді якихось постійних надобщинних органів управління.

СТЕП. На ґрунті інтеграції різних груп пізньоенеолітичного населення у Степу формується єдиний спосіб господарювання та ритуальної практики. Треба думати, що цей спосіб був єдино можливим для того часу і тих умов, тому він поширився на великих просторах Євразії. Суть його в тому, що степи надавали великі можливості для розвитку екстенсивного скотарства. Змушене все ж вдаватися до землеробства (бо навколишній світ й сам не мав вдосталь хліба), степове населення вело разом з тим досить рухливе життя. Це був єдиний спосіб інтенсифікувати провідну галузь господарства – скотарство. На відміну від населення Лісостепу, що практикувало сезонний випас худоби неподалік від основних поселень, степовики мали переганяти худобу на значні відстані. Осілість тут обмежувалася, певно, найсуворішими зимовими місяцями. Пасовищами користувалися згідно з сезонністю. Життя скотаря було пов'язане головним чином зі своєю общиною, але не обмежувалось нею. В містах, багатих на пасовища, рибні та мисливські ресурси, збиралося на якійсь час багато общин. Але кочівля з худобою вимагала пересуватися невеликими групами, всією общиною або лише її частиною. Забезпечуючи існування, господарство степового населення навряд чи давало значний додатковий продукт. Прив'язаність кочівель до річкових долин, мабуть, створювала напружену ситуацію у боротьбі за ці багаті екологічні ніші. *Ямна культура* ранньобронзової доби займала велику територію, але їй притаманна одноманітність матеріальної культури, переважання безінвентарних поховань, скромність інвентарю. Відомі укріплені поселення (Михайлівна, Скеля Каменоломня). Населення *кемі-обинської культури* в Криму поєднувало землеробство з відгоном худоби на літо в степ та гірські долини. Імпульс подальшому розвиткові місцевого населення було надано просуванням у північнопричорноморські степи (певно, з Північного Кавказу) населення *катакомбної культури*. З цього часу починається активне впровадження бронзи, що стимулювалося відкриттям руд Донбасу та формуванням місцевого осередку металургії. Про активізацію ремісничої діяльності свідчить поява поховань зі специфічним інвентарем – наборами інструментів та готовими виробами. Розвиток металургійної справи не міг не стимулювати підйом землеробства.

Останнє пов'язане з упровадженням орних знарядь. Що до скотарства, яке залишалося провідною галуззю, то розвиток металургійної справи підвищив боєздатність общин в охороні чи захопленні худоби. Ріст кількості поселень свідчить про тенденцію зменшення рухливості населення. З цього часу інтенсифікація господарства привела до отримання додаткового продукту, що дало змогу активно займатися ремісничою та ритуальною діяльністю. Остання, як і в усіх скотарів, знаходить яскравий вияв у поховальному обряді. Він свідчить про наявність лідерів-вождів. У час розповсюдження *культури багатопружкової кераміки (бабинської культури)* кількість поселень, в тому числі великих та більш тривалих, в степу зростає. Увесь вигляд матеріальних залишків ще дуже скромний, але численні скарби (зокрема, знаменитий Бородинський) відбивають накопичення дорогих і престижних речей в руках вождів. Широке освоєння відкритих степів пов'язане з появою зі сходу, з лісостепу, племен *зрубної культури*. Степ був ареною спілкування двох спільнот: зрубної та *сабатиновської*, останні мешкали, головним чином, на захід від Дніпра. Степ тепер слугує не лише для випасу худоби, але й для проживання, про що свідчить значна кількість поселень. Спочатку така організація виробництва з урахуванням можливостей двох смуг – лісостепової та степової – була досить ефективною, але згодом цю систему було вичерпано. Колективи починають осідати в степу та й займатися землеробством. За пізнього етапу Зрубної культури у степах Донбасу виникає густа мережа поселень; стає відчутна й ієрархія поселень. Посилюються організаційні функції – суспільні, жрецькі, військові. Існують вже ритуальні центри (видовженої форми кургани, валоподібні насипи).

Але розгорнути масштабне землеробство в степу було важко, хоча цей момент на якийсь час і подолали сабатинівські племена, з якими пов'язаний небувалий злет землеробства в Степу. Їх господарство гармонійно поєднувало обидві галузі виробництва. Сабатинівське суспільство було складно організованим – із багатогалузевим господарством та активними зовнішніми зв'язками. Разом з тим виділення організаційного прошарку тут простежується слабо – немає пишних поховань, монументальних культових споруд, які б уособлювали сакралізацію влади. Відомі численні кладки металевих виробів (знаряддя праці, зброя тощо). Цей сплеск господарчої діяльності скінчився спадом, у Степу знову переважила скотарська тенденція, що й демонструє *білозерська культура* – остання культура бронзової доби. Кількість поселень різко падає, спостерігається деградація металургії, знижуються й можливості інтенсифікації скотарства, посилюється рухливість.

Отже, якщо в лісостеповій смузі наростала тенденція домінування землеробства, то у Степу доба бронзи пройшла в пошуках господарської адаптації. Степові суспільства розвивалися динамічніше, чому сприяли рухливість та міграції. Акцентування уваги на худобі та сімейна власність на неї були ґрунтом для розвитку диференціації, що разом з необхідністю організації захисту стад та проведення масштабних суспільних робіт по спорудженню курганів, створювало умови для формування вождів.

Підривалися первісні відносини, створюючи підґрунтя для експлуатації. Але на той час воно було обмежене нестабільністю господарства, додаткового продукту. Збереженню родових стосунків сприяли й спільне користування пасовищами, які були поділені між общинами, та й загалом неспокійне життя в степу. Останні чинники сприяли консолідації споріднених общин, а разом з цим і виникненню надобщинних форм управління – племінних. Плем'я очолював старший рід, який міг користуватися й деякими привілеями. Формування надобщинних структур надавало можливість розпоряджатися додатковим продуктом та організовувати колективи на виконання спільних робіт (зведення захисних споруд на деяких поселеннях ямного часу, великих курганів ускладненої конструкції, які виконували й роль ритуальних центрів). Це сприяло сакралізації управління. Але обмежені можливості накопичення й трансформації додаткового продукту стримували цей процес.

Отримання додаткового продукту було головним результатом впровадження відтворювального господарства. Зростання колективів, концентрація значних мас людей на невеликій території, ускладнення виробництва вимагали одтепер вдосконалення організації життя. Це висунуло нову соціальну роль, нову фігуру – вождя, тому перехідну ланку між класичним первісним та станово-класовим суспільствами іменують *вождівством* (англійською мовою – *chiefdom*). Уперше це поняття було введене в обіг американським антропологом Е. Сервісом. Витоки інститут вождівства лежать в сутності первісної общини, солідарність якої ґрунтувалася на взаємовимозі. Велику роль відігравав обмін послугами та дарунками, що демонструвало прихильність до членів общини і високо цінувалося нею. Люди, здатні вносити більше в суспільний «казан», аніж інші, завжди користувалися й більшою повагою. З утвердженням землеробства й скотарства, індивідуалізацією праці та зміцненням сім'ї виникає і більше можливостей для вияву щедрості. Високого престижу набувають люди, здатні влаштувати пишні бенкети з роздаванням подарунків. Причому набуття престижу було більш вагомим, ніж накопичення багатства. Обмін подарунками та послугами, що функціонував не тільки в межах общин, а й між ними, має назву престижної економіки. Зміст її в тому, що зусилля окремих сімей та общини загалом спрямовані на виробництво не лише необхідного продукту, а й надлишків – заради влаштування свят із роздаванням дарунків. Це виступало одним із стимулів отримання надлишкового продукту. Тому престижну економіку розглядають як механізм виникнення та укріплення високої соціальної позиції в первісному суспільстві. Зайнявши високу соціальну позицію, лідер набував значного авторитету. Це давало йому право керувати общиною, розпоряджатися додатковим, а інколи й частиною необхідного продукту. Таким чином розпочалося накопичення багатства. Воно могло й не мати прямого практичного значення, але символізувало соціальну позицію вождя, надавало йому привілеї. Звичайно, первісну відомість нелегко було зламати, тому право вождя розпоряджатися додатковим продуктом та людьми реалізовувалися спочатку не через накопичення власних багатств, а, частіш за все, через престижне будівництво –

храмів, церемоніальних міст, курганів тощо. В утвердженні високого статусу вождя значну роль відігравали й війни. Ствердження та розвиток відтворювального господарства, висування лідерів проходили паралельно з укріпленням генеалогічного роду як провідного принципу організації суспільства, що ґрунтується на чіткій системі спорідненості (лінійна або вертикальна спорідненість). За таких умов сегментація (поділ) роду на дочірні лінії приводить до формування головної та бічних ліній (гілок) спорідненості – *лініджей*, та нерівності між ними. Ця ієрархічна структура споріднених лініджей на чолі з головною лінією має назву *конічного клану*. Саме на його ґрунті виникає вождівство. В цій системі соціальна позиція індивіда (сім'ї, груп) визначається наближенням до головної гілки роду (клану). Виникає й ієрархія лідерів, соціальна позиція яких залежить від ступеня спорідненості очолюваних ними колективів (лініджей) зі старшою лінією роду. Вирішальна роль особистих якостей кандидата у лідери поступово відходить на задній план, тепер влада належить по праву народження. Цей момент і фіксує, певно, появу *вождя*. Спочатку вождь не був утіленням влади, але згодом формується соціальна нерівність. Детермінованість майнового становища причетністю до структур управління породжує феномен влади-власності. Саме влада надає вождеві право розпоряджатися природними (землі) та трудовими (люди) ресурсами, накопиченим майном.

Процес формування вождівства на нашій території пов'язаний, головним чином, з епохою бронзи. Найчастіше термін «вождівство» застосовують до суспільств з військовим шляхом політогенезу. В. М. Массон запропонував поняття ранніх комплексних суспільств, застосовне до всіх шляхів політогенезу (аристократичний, військовий, плутократичний). Великомасштабна організована діяльність стає як би візитною карткою ранніх комплексних суспільств. Ці суспільства характеризуються ускладненням структур в соціальній, політичній і економічній сферах, соціальною ієрархією і успадкованим соціальним статусом, підвищенням ролі вождя-лідера. Але розмитість соціальних страт робили ранні комплексні суспільства нестійкими утвореннями. Достатньо різноманітні шляхи розвитку ранніх комплексних суспільств (наприклад, урбаністичний і неурбаністичний, сакралізація влади і чифдом і т. п.). Вони належать до числа глобальних феноменів, що відображають загальні закономірності історичного процесу. У кожному конкретному випадку ознаки комплексних суспільств поєднуються з історичною специфікою окремих соціальних організмів. Ранньоземлеробська епоха на Близькому Сході дає класичний шлях розвитку ранніх комплексних суспільств по урбаністичному шляху до перших цивілізацій і держав. У цю ж епоху на південному сході Європи ми маємо справу з ранніми комплексними суспільствами (землеробськими і скотарськими), що йдуть по неурбаністичному шляху.

Домінування скотарства у Степу зрештою вилилось у виникнення кочівництва – специфічного способу господарювання та життя, а разом із цим виникла нова опозиція – землеробський та кочовий світи. Починався залізний вік.

Початок **раннього залізного віку** на нашій території пов'язаний з важливими історичними подіями. Насамперед, це освоєння заліза. Саме цей

метал завдяки своїм властивостям та повсюдним покладам руди відкрив безмежні можливості для розвитку ремесла та землеробства. Його значення для помірної смуги можна порівняти з винайденням зрошувального землеробства для посушливих регіонів. Залізний плуг, запряжений кінсьми чи волами, дав змогу обробляти значні площі землі, залізна сокира – розчищати їх від лісу, що разом з упровадженням сівозмін дозволяло отримувати в сукупності більшу кількість хліба. Розвиток сільськогосподарського виробництва, подальший поділ праці на землеробську та ремісничу, ріст общин та густоти населення спричинили початок урбанізаційного процесу в помірній смузі. З упровадженням заліза європейське населення отримує сильний поштовх для розвитку. Другою важливою подією, якоюсь мірою пов'язаною з першою, було виникнення кочового скотарства у степовій смузі. *Технологічними передумовами* виникнення кочівництва були: використання коня для їзди верхи та запрягання у віз; винайдення ефективної зброї, формування певного складу стада, а саме з найтриваліших за своєю природою тварин, здатних долати великі відстані та цілорічно годуватися підніжним кормом. Такими тваринами для кочовиків євразійських степів стали коні, вівці та кози. До *соціально-економічних передумов* слід віднести: значне накопичення худоби, достатньої на задоволення власних потреб і для обміну на хліб й ремісничі вироби. Для утвердження кочівництва в наших степах неабияке значення мала поява греків у Північному Причорномор'ї. Це наблизило цивілізаційні центри до первісного населення, що мешкало на нашій території. Разом з упровадженням заліза, це надало новий імпульс розвитку місцевої людності, оскільки з'явилися не лише нові можливості для отримання додаткового продукту, але й стимули для цього – сильні партнери для обміну, зокрема, для отримання престижних речей. У взаємовідносинах грецьких міст з лісостепним землеробським населенням особливу роль відіграли й степові кочовики. Не дарма А. Тойнбі назвав кочовиків супутниками цивілізацій.

Першим кочовим народом у наших степах були кіммерійці, ім'я цього народу донесли нам писемні джерела – асирійські та грецькі, а археологи визначили коло його пам'яток. Поодинокі поховання дають можливість скласти лише найзагальніші уявлення про це суспільство. Кочовий побут і спрямованість інтересів на зовнішній світ (передньоазійські держави, європейське землеробське населення) сприяли консолідації кіммерійців та висуненню з-поміж них військових лідерів, могили яких містять набори зброї та кінського обладунку. Процеси консолідації проходили і у Лісостепу (чорноліска культура). Намагання протистояти кочовикам сприяли формуванню потестарних органів; ступень розвитку чорноліського населення можна визначити як період складення простих вождівств. Аналогічні процеси консолідації проходили й у населення Прикарпаття та Закарпаття, пов'язаного зі світом *культур фракійського гальштату*. Поширення скарбів можна трактувати як перші кроки сакралізації вождів. *Висоцька культура* на Західній Волині, навпаки, демонструє стабільне осіле життя без якихось помітних зрушень у соціальній сфері. За раннього залізного віку на території України мешкали народи, що вписувалися

по рівню свого розвитку в первісне суспільство (*таври* в Криму, племена *юхнівської культури* на Лівобережжі Дніпра).

З початком доби заліза в степах Північного Причорномор'я на історичну арену виходять *скіфи*. Археологічно це засвідчено появою поховань з комплексом речей, відмінних від кіммерійських. У намаганні протистояти скіфам лісостепове населення згуртовується та зводить величезні городища, обведені валами та глибокими ровами. (Мотронинське, Трахтемирівське та інші). Зведення грандіозних укріплень свідчить про посилення влади вождів. Боротьба проти степовиків підвищувала в очах пів племінників роль вождів та їхнього оточення, сприяла сакралізації керівних функцій. Завдяки цьому соціальна диференціація набуває контрастності та ієрархічності. Територіальні структури лісостепової смуги можна визначити як складні вождівства.

Скіфське суспільство, виходячи з археологічних та писемних джерел, постає сильно стратифікованим. Могили скіфських вельмож визначаються грандіозністю, різноманітним розкішним інвентарем. Проміжне становище між верхівкою та низами суспільства посідали правителі різного рангу, оточення царів, служителі культу, воєначальники.

Кочівництво як специфічна система господарювання породжує й специфічну систему відносин між людьми. Худоба – головне багатство, головна мета кочовика – перебуває у приватній власності сімей. Це є тим чинником, який зближає такі суспільства з класовими, породжує майнову диференціацію та відносини нерівності. Але спосіб життя та господарювання (спільні кочівлі та догляд за худобою) виступав запорукою збереження колективізму. Архаїчна за своєю суттю форма землекористування, притаманна мисливцям та збирачам, нестабільність рухливого скотарства консервували родові відносини у кочовиків. Кочовики не вписуються у традиційне уявлення про тенденцію розвитку суспільства від первісного до ранньокласового. Деякі дослідники вважають його за бічну гілку історичного розвитку – застійну й безвихідну, з протиріччями та відсутністю потенції для внутрішнього розвитку. Однобічність господарства – скотарство – робить кочовиків залежними від навколишнього світу – землеробського. Тому злети й падіння кочових суспільств залежать значною мірою від можливостей їхнього оточення. Консолідація кочовиків та підкорення ними осілих народів можуть сприяти створенню військово-політичних структур з елементами державності. Виникнення кочових імперій є намаганням подолати власні труднощі за рахунок інших народів, екстенсивним шляхом залучення людських та природних ресурсів. Тимчасові злети тут змінюються падінням, а разом з цим і архаїзацією відносин. Відтак кочовим суспільствам притаманна зворотність розвитку.

Кіммерійці та скіфи були найдавнішими кочовиками у північно-причорноморських степах. Після них через ти степи пройшли десятки народів (сармати, гуни тощо), наводячи жах на осіле населення, також численне, щоб зрештою розчинитися в ньому або віднайти десь екологічну нішу та розпочати все знову. Перспективи, що відкрилися з упровадженням заліза та переміщенням цивілізаційних центрів на нашу територію, сприяли підриву підвалин

традиційного первісного суспільства, активізували розвиток соціальної та майнової диференціації, а разом з тим – процеси класо- та політогенезу. Але далі утворення складних вождівств (протокнізівств) у лісостепового населення та архаїчної нетривкої держави кочового типу у власне скіфів останній процес не пішов. Кочове суспільство скіфів сягнуло свого піку, який скінчився кризою. Лісостепове населення, тільки-но набравши темпи поступу, десь за два століття виснажилося у протистоянні скіфам. Зведення грандіозних захисних споруд відволікало сили від господарських справ, не сприяло інтенсифікації виробництва. Це й визначило спад темпів розвитку цього суспільства. І наступна *зарубинецька культура* це добре демонструє. Віддаленість Лісостепу від осередків цивілізації та наявність степового коридору, яким постійно рухалися кочові народи зі сходу, виступали гальмом розвитку цього регіону. Це зрештою вдалося подолати слов'янам, котрі відвоювали право виходу на світові ринки та зі створенням Київської Русі разом з іншими європейськими народами вийшли на рівень державності. Але це вже стосується доби середньовіччя.

Література до Темі 8. Соціогенез та культурогенез в історичному аспекті

1. Давня історія України. – К., 1997-2002. – Т. 1-3.
2. История древнего мира. Ранняя древность. М., 1989.
3. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976.
4. Ранние земледельцы. М., 1980.
5. Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. М., 1980.
6. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. М, 1989.
7. Service E. R. Primitive Social Organization, An Evolutionary Perspective. N.-Y. : Random House. 1962.
8. Service, E. 1978. Classical and Modern Theories of the Origins of Government. In Cohen, R. and Service, E., editors, *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution*, pages 212-34. Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia. 1978.

САМОСТІЙНА РОБОТА

№ з/п	Назва теми/ види завдань	Кількість годин
1	Соціальний устрій суспільства: соціальна структура, соціальна система, соціальна стратифікація [1]	7
2	Археологічні та етнографічні джерела як підґрунтя соціологічних реконструкцій[1]	7
3	Структура археологічного пізнання [1]	7
4	Теоретична археологія та реконструкція суспільного устрою / написання есе [2]	7
5	Становлення соціоархеологічного напрямку в археології	7

	[1]	
6	Основні соціальні структури давніх суспільств та їх реконструкція [1]	7
7	Методика соціальної інтерпретації поховальних та побутових пам'яток / виконання індз [3]	7
8	Соціогенез та культурогенез в історичному аспекті [1]	11
	Разом	60

До самостійної роботи належить:

[1] – підготовка до лекцій, практичних, семінарських, лабораторних занять;

[2] – написання рефератів, есе;

[3] – виконання індивідуального навчально-дослідного завдання.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ

Виконання індивідуального завдання студентом полягає в підготовці реферату з дисципліни на одну із запропонованих тем та його комп'ютерної презентації, а також опрацювання результатів самостійної творчої роботи, підготовка та захист презентації.

Змістовий модуль 1. Теоретичний рівень соціоархеологічного напрямку

Тема 1. Соціальний устрій суспільства: соціальна структура, соціальна система, соціальна стратифікація

Індивідуальне завдання 1. *Охарактеризуйте поняття з назви теми, використовуючи рекомендовану літературу.*

Студентові слід наполегливо працювати над визначеннями основних понять, оскільки вони складають основні поняття для курсу в цілому, можливо навіть занотувати їх в конспект, виділяючи різним кольором дефінієндуми та дефінієнси.

Література

1. Архаическое общество: узловые проблемы социологии развития. М., 1991.
2. Лебедев Г. С. Отражение социальной структуры в археологических материалах // Философия, история, современность. – Л., 1973. – С. 53–60.
3. Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 1985.

Індивідуальне завдання 2. *Чим ієрархія відрізняється від гетерархії? Наведіть точки зору провідних вітчизняних фахівців.*

Корисно було б виконати це завдання у формі порівняльної таблиці, де б стовпчики відповідали конкретному автору, а рядочки – характерним рисам поглядів, виділеним студентом самостійно, чи за попередньою консультацією з викладачем.

Література

1. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. – К., 1985.

2. Добролюбский А. О. К характеристике теоретических разработок в зарубежной дескриптивной археологии // Новые методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 61-73.
3. Колесников М. М. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в английской и американской "новой археологии". – Автореф. дис. . . канд. ист. наук: 07. 00. 04. / ИА АН УССР. – К., 1989.

Індивідуальне завдання 3. *Чим структура відрізняється від структурування? В чому відмінності структурного мислення за К. Леві-Стросом, Ф. Соссюром та Е. Гідденсом? Чи був структуралістом П. Бурдьє?*

Розкриваючи це завдання, корисним було б підвищення загального культурного рівня студента шляхом читання у вільний від навчання час художніх творів французьких екзистенціалістів – Ж.-П. Сартра та А. Камю. Так, студент глибше проникне в особливості образної мови П. Бурдьє.

Література

1. Бурдьє П'єр. Практичний глузд. – Київ : Український Центр духовної культури, 2003. – 503 с.
2. Євтух В.. Бурдьє П'єр // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
3. Леві-Строс К. Структурная антропология. М., 1985.

Тема 2. Археологічні та етнографічні джерела як підґрунтя соціологічних реконструкцій

Індивідуальне завдання 4. *Чим археологічне джерело відрізняється від іншого речового джерела? Чи бувають історичні речові джерела неархеологічного характеру?*

Тут корисним було б ознайомлення з твором Л. С. Клейна "Археологические источники" та розуміння подвійного розриву в традиціях. Попри це, тема – дискусійна та студент вільний обстоювати і точки зору інших авторів.

Література

1. Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Киев, 1989.
2. Клейн Л. С. К оценке эмпиризма в современной археологии // Проблемы археологии и этнографии. – Л: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 13-22.
3. Лебедев Г. С. Отражение социальной структуры в археологических материалах // Философия, история, современность. – Л, 1973. – С. 53–60.

Індивідуальне завдання 5. *Оберіть довільне археологічне джерело з он-лайн каталогу Одеського археологічного музею. Спробуйте запропонувати його зовнішню та внутрішню критику.*

Завдання виконується тільки за попереднього спільного добору предмету поглибленого вивчення з окресленої проблематики. Література змінюється в залежності від обраного предмету та обирається індивідуально в ході вищезгаданої консультації з відповідальним викладачем.

Індивідуальне завдання 6. *Чим синстадіальна аналогія відрізняється від вивчення пережитків?*

Перерахуйте недоліки та переваги обох шляхів застосування етнографічної аналогії. Якими з них користувалися класики антропологічної думки: Г. Спенсер, Дж. Лаббок, Л. Морган?

Література

1. Архаическое общество: узловые проблемы социологии развития. М., 1991.
2. Колесников М. М. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в английской и американской "новой археологии". – Автореф. дис. . . канд. ист. наук: 07. 00. 04. / ИА АН УССР. – К., 1989.

Тема 3. Структура археологічного пізнання

Індивідуальне завдання 7. *Порівняйте структуру археологічного пізнання за Л. Клейном, В. Ф. Генінгом та Ю. М. Захаруком. Чим вона відрізняється від бачення археологічного пізнання Л. Бінфордом та Я. Ходдером?*

Розкриваючи цю тему студенту слід оволодіти англійською мовою на рівні, достатньому для читання наведених нижче рекомендованих посібників.

Література

1. Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А., 1990. Формализованно-статистические методы в археологии (на примере погребальных памятников). К. : Наукова думка.
2. Захарук Ю. М., 1964. Проблеми археологічної культури. *Археологія*. — 1964. — Т. XVII
3. Клейн Л. С., 2004. Введение в теоретическую археологию. Метаархеология. Учебное пособие. Санкт-Петербург : Бельведер.
4. Binford L., 1989. Debating archaeology. New-York: Academic Press Inc.
5. Hodder I., 1982. The Present Past: An Introduction to Anthropology for Archaeologists. London: B. T. Batsford LTD.

Тема 4. Теоретична археологія та реконструкція суспільного устрою

Індивідуальне завдання 8. *Створіть та опишіть чіфдом Вашої мрії. За наявного соціального устрою, як би Ви досягли загального щастя своїх підданих?*

Виконуючи це завдання, студент не має піддаватися безмежній уяві. Скоріш йдеться про демонстрацію володіння емпіричним матеріалом з історії та етнографії достатньої кількості суспільств.

Література

1. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л. : Наука, 1976.
2. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. К., 1989.
3. Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : Изд-во Запорожского Ун-та, 1995. – Вып. V. – С. 21-35.

Індивідуальне завдання 9. *В чому полягають відмінності між моделюванням та аналогією? Який саме тип умовиводу використовується: дедуція, індукція чи абдукція? Обґрунтуйте.*

Розкриваючи це завдання, студенту слід згадати навички з логіки умовиводу, одержані на уроках суспільнознавства в загальноосвітній школі та лекції з основ філософії часів бакалаврату.

Література

1. Уемов А. И Аналогия в практике научного исследования. - М., 1970. – 262 с.
2. Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. - М., 1971. – 312 с.

Тема 5. Становлення соціоархеологічного напрямку в археології

Індивідуальне завдання 10. *Охарактеризуйте відмінності між німецьким та англійським розуміннями соціальної археології.*

Виконуючи це завдання слід ознайомитися попередньо з роботою С. Крічлі, а потому творчо застосувати принципи його підходу до диференціації археологічних вчень континентальної (на прикладі німецької) та британської традиції.

Література

1. Крічлі С. Вступ до континентальної філософії. К. : ТОВ «Стилос», 2008. – 152 с.
2. Колесников М. М. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в английской и американской "новой археологии". – Автореф. дис. . . канд. ист. наук: 07. 00. 04. / ИА АН УССР. – К., 1989.
3. Лебедев Г. С. Отражение социальной структуры в археологических материалах // Философия, история, современность. – Л, 1973. – С. 53–60.

Змістовий модуль 2. Реконструкція суспільного устрою за даними археології

Тема 6. Основні соціальні структури давніх суспільств та їх реконструкція

Індивідуальне завдання 11. *Опишіть недоліки та переваги неоеволюційного підходу до історії людства.*

Виконуючи це завдання, студенту належить бути максимально лапідарним та не намагатися охопити неохопне.

Література

1. Масон В. М. Первые цивилизации. М., 1989.
2. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. К., 1989.
3. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. М, 1989.
4. Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. М., 1980.
5. Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993.
6. Service E. R. Primitive Social Organization, An Evolutionary Perspective. N. Y.: Random House. 1962.

Тема 7. Методика соціальної інтерпретації поховальних та побутових пам'яток

Індивідуальне завдання 12. *Порівняйте реконструкції умовного суспільства виключно за поселеннями та виключно за похованнями. В чому можуть бути причини відмінностей?*

Тут важливий досвід реконструкції соціального ладу спільнот представлених майже виключно поселеннями (наприклад Трипілля) та майже виключно похованнями (наприклад ямної КІС).

Література

1. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. – К., 1985.
2. Грач А. Д. Принципы и методика историко-археологической реконструкции форм социального строя // Социальная история народов Азии. – М. : Наука, 1975. – С. 158–183.
3. Давня історія України. – К., 1997-2002. – Т. 1-3.
4. Добролюбский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 54–68.
5. Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К., 1988. – С. 27 - 40.
6. Иванова С. В. Социальный строй племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одеса, 2001.
7. Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социологических реконструкций в археологии. – К., 1993.

Тема 8. Соціогенез та культурогенез в історичному аспекті

Індивідуальне завдання 13. *Охарактеризуйте приводи для соціальної взаємодії приматів? Які форми їх соціальної організації Вам відомі?*

Виконуючи це завдання слід ознайомитися з роботами Дж. Гудолл з приматології.

Література

Гудолл, Дж., 1990. Шимпанзе в опасности. Москва.

Фридман Э. П. 1990. Этюды о природе обезьян. Занимательная приматология. Москва.

Індивідуальне завдання 14. *Опишіть соціальний устрій обраного археологічного суспільства з теренів України.*

Суспільство обирається спільно з викладачем. Внаслідок усебічних інтерактивних консультацій формується перелік літератури з 3-5 позицій для виконання дослідницької частини цього завдання. Спільноти з вже реконструйованих соціальним ладом забороняється обирати для уникнення плагіату.

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Поточний контроль передбачає:

- практичні завдання з кожного модуля у відповідні аудиторні години;
- письмові контрольні роботи;
- домашні контрольні роботи;
- індивідуальна співбесіда;
- колоквиум;
- захист індивідуального завдання;
- самостійне опрацювання монографічної літератури з подальшим рейтинговим оцінюванням;
- перевірка конспектів;
- виконання модульної контрольної роботи.

Підсумковий контроль передбачає семестровий залік.

Питання для підсумкового контролю

1. Вульгарний матеріалізм як напрямок радянської археології 20-40 рр. ХХ століття.
2. Теоретичні питання зарубіжної дескриптивної археології.
3. Сучасний рівень соціоархеології.
4. Археологічні джерела епохи привласнювального господарства.
5. Археологічні джерела епохи відтворювального господарства.
6. Провідні типи організації первісних суспільств.
7. Систематизація первісних суспільств.
8. Господарсько-культурний тип.
9. Використання етнографічних джерел для інтерпретації археологічних матеріалів.
10. Етнографічна модель.
11. Відображення господарчого укладу в археологічних джерелах.
12. Поховальний ритуал як мистецтво.
13. Поховальний ритуал як текст.
14. Бінарні структури в семіотичних системах.
15. Родинно-шлюбні відносини.
16. Успадкований соціальний статус.
17. Здобутий соціальний статус.
18. Поховання дітей і проблема соціального статусу.
19. Статеві-вікова структура суспільства.
20. Функціональна структура суспільства.
21. Потестарна структура суспільства.
22. Поховальний ритуал та рівень розвитку суспільства.
23. Рівень трудових витрат в поховальному ритуалі та соціальний статус померлого.
24. Ідеологічні уявлення та поховальний ритуал.
25. Планіграфія селищ та міст і соціальна структура суспільства.
26. Археологія в системі наук про первісність.

27. Функції теоретичної археології.
28. Емпіричний рівень наукових досліджень.
29. Теоретичний (реконструктивний) рівень наукових досліджень.
30. Археологічна культура.
31. Антропологія та її роль у реконструкції соціального устрою.
32. „Світ дитинства” давніх суспільств.
33. Поховальний ритуал як археологічне джерело.
34. Структура поховального ритуалу.
35. Семіотичний статус поховального інвентарю.
36. Роль ідеологічного фактору у формуванні поховальних комплексів.
37. Соціальна інтерпретація поховальних пам’яток кам’яної доби.
38. Курган, його соціальна символіка.
39. Вивчення структури ремесла за даними поховального ритуалу.
40. Вивчення структури ремесла по селищах та житлових комплексах.
41. Сімейні відносини за даними поховального ритуалу.
42. Реконструкція сімейних відносин за типами жител.
43. Структура трипільських протоміст і структура суспільства.
44. Провідні типи політогенезу давніх суспільств.
45. Вождівство як перехідна ланка від первісності до цивілізації.
46. Рівні соціального статусу і відображення їх у поховальному ритуалі.
47. Конструктивістський підхід у реконструкціях суспільного ладу.
48. Примордіалістський підхід у реконструкціях суспільного ладу.

Методичне забезпечення

1. Програма курсу.
2. Конспект лекцій.
3. Електронна програма курсу.
4. В ході опрацювання курсу «Соціальний устрій давніх суспільств» студенти мають змогу користуватися ресурсами:
 - кафедри археології та етнології України історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;
 - лабораторії археології та етнографії Степової України історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
 - Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова;
 - Одеського археологічного музею НАН України;
 - Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України;
 - Управління по охороні культурної спадщини Облдержадміністрації м. Одеси.

Рекомендована література

Основна

1. Бунятян К. П. Давнє населення України : навчальний посібник. – К., 1999.
2. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підручник. – Тернопіль, 1994.
3. Першиц А. Н., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. – М., 1968.

4. Чмихов М. М., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.

5. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів. – Харків, 1997.

Додаткова

6. Алекшин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. – Л., 1986.

7. Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребальных комплексов) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 153–169.

8. Артамонов М. И. Совместные погребения со скорченными и окрашенными костяками // ПИДО. – 1934. – № 7 – 8. – С. 108–125.

9. Архаическое общество: узловые проблемы социологии развития. М., 1991.

10. Байбурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология. Сборник музея антропологии и этнографии. – М. – Л. : Наука, 1981. – Вып. XXXVII. – С. 215-226.

11. Балакин С. А. Социальная интерпретация погребальных памятников каменного века Европейской части СССР (критический анализ) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 26-45.

12. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. – К., 1985.

13. Ванчугов В. П. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социологической реконструкции) // Археология и этнология Восточной Европы. – Одесса, 1997. – С. 154–165.

14. Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. – М., 1983.

15. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии. – К., 1982.

16. Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Киев, 1989.

17. Генинг В. Ф., Борзунов В. А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // Вопросы археологии Урала. – Свердловск: Изд-во Свердловского Ун-та, 1975. – Вып. 13. – С. 42-72.

18. Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). – К., 1990.

19. Гольмстен В. В. Погребение из Криволучья // ИГАИМК. – 1931. – № 6. – С. 7–12.

20. Городцов В. А. Результаты археологического исследования в Изюмском уезде Херсонской губернии в 1901 году // Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174-225.

21. Грач А. Д. Принципы и методика историко-археологической реконструкции форм социального строя // Социальная история народов Азии. – М.: Наука, 1975. – С. 158–183.

22. Давня історія України. – К., 1997-2002. – Т. 1-3.

23. Добролюбский А. О. К характеристике теоретических разработок в зарубежной дескриптивной археологии // Новые методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 61-73.
24. Добролюбский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 54–68.
25. Довженко Н. Д, Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. –К., 1988. - С.27 - 40.
26. Иванова С. В. Социальный строй племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одеса, 2001.
27. История древнего мира. Ранняя древность. М., 1989.
28. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М., 1983.
29. История первобытного общества. Эпоха классового образования.– М. 1988.
30. История первобытного общества: Общие вопросы. Проблема антропосоциогенеза. М., 1983.
31. Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда // Древности Дона. – М., 1983. – С. 221-250.
32. Клейн Л. С. К оценке эмпиризма в современной археологии // Проблемы археологии и этнографии. – Л: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1977. – Вып. 1. – С. 13-22.
33. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск, 1989.
34. Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социологических реконструкций в археологии. – К.,1993.
35. Колесников М. М. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в английской и американской "новой археологии". – Автореф. дис. . . канд. ист. наук: 07. 00. 04. / ИА АН УССР. – К., 1989.
36. Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. – М., 1953.
37. Круглов А. П., Подгаецкий Г. Е. Родовое общество степей Восточной Европы // ИГАИМК. – 1935. – Вып. 119.
38. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. – М., 1988.
39. Кызласов И. Л. Мировоззренческая основа погребального обряда // РА. – 1993. – № 1. – С. 98–112.
40. Лебедев Г. С. Отражение социальной структуры в археологических материалах // Философия, история, современность. – Л, 1973. – С. 53–60.
41. Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 1985.
42. Леонова Н. Б, Смирнов Ю. А. Погребение как объект формального анализа // КСИА. – 1977. – Вып. 148. – С. 16-23.
43. Масон В. М. Первые цивилизации. М., 1989.
44. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л. : Наука, 1976.
45. Матюшин Г. Н. Археологический словарь. – М., 1996.

46. Ольховский В. С. Погребальная обрядность и социологические реконструкции // РА. – 1995. – № 2. – С. 85-98.
47. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. К., 1996.
48. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. К., 1989.
49. Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : Изд-во Запорожского ун-та, 1995. – Вып. V. – С. 21-35.
50. Равдоникас В. И. История первобытного общества. Л., 1939. Ч. 1.
51. Ранние земледельцы. М., 1980.
52. Рычков Н. А. Статистический анализ погребального обряда ямной культуры // Теория и методы археологических исследований. – К., 1982 – С. 111–128.
53. Статистико-комбинаторные методы в археологии. М.-Л., 1970.
54. Суспільний устрій епохи пізнього палеоліту на території України // Давня історія України. - Т. 1: Первісне суспільство / гол. ред. П. П. Толочко. - К. : Наукова думка, 1997. - 560 с. (С. 91 – 97).
55. Тейар де Шарден П. Феномен человека. М., 1987.
56. Тойнби А. Дж. Постижение истории. М., 1991.
57. Федоров-Давыдов Г. А. Статистические методы в археологии. – М., 1987.
58. Хазанов А. М. Социальная история скифов. – М., 1975.
59. Циміданов В. В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно–історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України). – Автореф дис. . . канд. історичн. наук: 07. 00. 04. / ІА НАН України. – К., 1997.
60. Чередниченко Н. Н. О социально-экономическом развитии степных племен в эпоху раннего металла // Тези доповідей конференції " Проблеми історії та археології давнього населення УРСР". – К.,– С. 245-246.
61. Черносвитов П. Ю. Проблемы исторических реконструкций как задача моделирования // Методы реконструкций в археологии. – Новосибирск : Наука, 1991. – С. 6-22.
62. Шер А. Я. Интуиция и логика в археологическом мышлении (к формализации типологического метода в археологии) // Статистико-комбинаторные методы в археологии. – М. : Наука, 1970. – С. 8-24.
63. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. М, 1989.
64. Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. М., 1980.
65. Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993.
66. Service E. R. Primitive Social Organization, An Evolutionary Perspective. N. Y.: Random House. 1962.
67. Service E. 1978. Classical and Modern Theories of the Origins of Government. In Cohen, R. and Service, E., editors, *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution*, pages 212-34. Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia. 1978.

Електронні інформаційні ресурси

1. Відейко М. Ю. Етносоціальні трансформації у Центральній та Південно-Східній Європі V-IV тис. до н.е. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук // <http://www.uk.x-pdf.ru/5istoriya/2280862-1-na-pravah-rukopisu-videyko-mihaylo-yuriyovich-udk-393-316364-94-6373-etnosocialni-transformacii-centralniy-p.php>
2. Давня історія України. Том 1. Первісне суспільство // http://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Davnia_istoriia_Ukrainy_Tom_1_Pervisne_suspilstvo/
3. Клейн Л. С. Этногенез и археология. <http://na5ballov.pro/lib/arh/1871-kleyn-ls-etnogenez-i-arheologiya-tom-2-arii-i-varia.html>
4. Археология.РУ – Открытая библиотека имени В. Е. Еременко. <http://www.archaeology.ru/>

Навчальне видання

Іванова Світлана Володимирівна
Кіосак Дмитро Володимирович

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти спеціальності 032 "Історія та археологія"

В авторській редакції

Підп. до друку 14.06.2021. Формат 60x84/16
Ум.-друк. арк. 2,67. Тираж 12 пр.
Зам. № 2270.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048)723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua